

Caert Thresoor

De kaart van
Nederlands Brazilië
door Georg Marcgraf

Ortelius' *Epitomes*?

De kartografische
collectie Bisdom van
Vliet - Le Fèvre de
Montigny

2011 - 2012

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 37 Martijn Storms
De kaart van Nederlands Brazilië
door Georg Marcgraf
- 47 Marcel van den Broecke
Ortelius' *Epitomes*?
- 52 Esther Verkaik en Elien Voerman
De kartografische collectie Bisdom van Vliet
– **Le Fèvre de Montigny**
- 60 Kaartencollecties
- 62 Besprekingen
- 67 *Varia Cartographica*
- 67 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Afbeelding omslag:

Kaart van Pernambuco door Georg Marcgraf,
uitgegeven door Joan Blaeu in 1647.

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenesstichting

Redactie

Dr Henk Deys, Capt. Hans Kok, drs Sjoerd de Meer, dr Elger Heere,
prof. dr F.J. Ormeling, drs Martijn Storms, Gijs Boink, Erik Walsmit
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (inhoud en samenvattingen vanaf 1982,
aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2595 LN Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenesstichting

Secr.: J.D.A. Kok, Poelwaai 15, 2162 HA Lisse
ABN Amro te Lisse - rek.nr.: 53.33.43.798

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 27,00;
België € 30,00; Europa (zonder België) € 36,00; buiten Europa € 40,00.
Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving.

Overige landen d.m.v. Visa of Mastercard.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse
nummers aan: Caert-Thresoor, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn,
telefoon 0172-444667, fax 0172-440209, e-mail: info@drukkerij-vis.nl
Postbank 5253901, IBAN: NL02PSTB 0005253901, SWIFT/BIC: PSTBNL21

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na
schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag.

De uitgave van dit nummer is mede mogelijk gemaakt door een subsidie
van de Stichting Historische Cartografie van de Nederlanden.

De redactie dankt de onderstaande **Vrienden** van **Caert-Thresoor**

M. Ostermann,
Monnickendam

H. Kok, Lisse

A. de Zeeuw, Zutphen

D. de Pagter, Telluride,
USA

P. van der Krogt, Delft

Bubb Kuyper Auctions,
Haarlem
www.bubbkuyper.com

Boekhandel de Bengel,
Dordrecht
www.debengel.net

Leen Helmink, Amersfoort
www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps
and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek
www.irisglobes.nl

Steeff Lemmers, Lisse

Antiquariaat Sanderus,
Gent/België
www.sanderusmaps.com

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

Op 23 september 2010 vond in de Universiteitsbibliotheek en Museum Boerhaave in Leiden een internationaal symposium plaats ter gelegenheid van de 400ste geboortedag van de veelzijdige geleerde en ontdekkingsreiziger Georg Marcgraf (1610-1644). Marcgraf werd geboren in Liebstadt en kwam in 1636 naar Leiden voor studies in de botanie en astronomie. In de periode 1638-1643 maakte hij deel uit van de onderzoeksexpeditie van Johan Maurits graaf van Nassau, toen gouverneur van Nederlands Brazilië. In Recife stichtte hij het eerste sterrenkundig observatorium in de nieuwe wereld. In 1643 werd hij naar Angola gezonden en overleed kort na aankomst, op 33-jarige leeftijd, aan gele koorts. In de historische kartografie is Marcgraf bekend vanwege één kaart die zijn naam draagt: een wandkaart van Nederlands Brazilië.

Nederlandse kartering van Brazilië vóór Marcgraf

In de periode 1624-1654 was de West-Indische Compagnie (WIC) actief in het noordoosten van het huidige Brazilië. In 1630 veroverden de Nederlanders Olinda op de Portugezen en bestuurden zij, zij het slechts 24 jaren, vanuit Recife (Mauritsstad) de nieuwe kolonie. Een van de eerste kaarten van de Braziliaanse kusten die door een Nederlander vervaardigd is, is de kustkaart door de Zeeuwse schipper Geleijn van Stapels, die korte tijd equipagemeester was in Recife. Deze zeekaart omvat het gebied tussen de Rio Formoso en de Rio Grande en bevat tevens vier kustprofielen. Van Stapels stelde de kaart samen uit oudere bronnen en eigen metingen.¹

Drs M. Storms is conservator kaarten en atlassen van de Universiteitsbibliotheek Leiden. Daarnaast is hij redacteur bij uitgeverij HES & De Graaf en redactielid van *Caert-Thresoor*.

De kaart van Nederlands Brazilië door Georg Marcgraf

1. Geleijn van Stapels, *Caerte vande Custe van Brasijl*, 1632 (Universiteitsbibliotheek Leiden, COLLBN 054-07-001).

2. Kustkaart van Mauritsstad en omgeving uit een anonieme manuscriptatlas, ca. 1640 (Nationaal Archief, 4.VEL Y, nr. 41).

Volgens Zandvliet² ging er aan de kaart van Marcgraf één belangrijke landmeters-kartering van vrijwel geheel Nederlands Brazilië vooraf. Deze kartering is waarschijnlijk tussen 1638 en 1640 samengesteld door Cornelis Bastiaensz. Goliath. Hoewel de originele kaart niet overgeleverd is, kennen we verschillende

nauwkeurige kopieën in vijf bladen door Johannes Vingboons uit ca. 1665.³ Deze bevinden zich in de befaamde Christina Atlas⁴ en in de Van Keulen Atlas/Atlas Bom.⁵ De geometrische nauwkeurigheid van deze eerste topografische kaart van Nederlands Brazilië is relatief laag. De schaal is ongeveer 1:240.000. Daarnaast

3. Georg Marcgraf, *Brasilia qua parte paret Belgis*, [1647-1659] (Staatsbibliothek zu Berlin, Atlas des Großen Kurfürsten).

4. Kustkaart van Alagoas uit de anonieme manuscriptatlas (ca. 1640) met vervormingsgrid (Nationaal Archief, 4.VEL Y, nr. 25).

is er recent een anonieme manuscript-atlas (4.VEL Y) toegeschreven aan Marcgraf.⁶

De kaart van Marcgraf

In 1643 rondde Georg Marcgraf zijn karteringsexpeditie af voor zijn kaart van Nederlands Brazilië. De opmerkelijk

nauwkeurige en heldere wandkaart is gebaseerd op Marcgrafs eigen observaties en metingen langs de kusten van Nederlands Brazilië in de periode 1638-1643. Na Marcgrafs dood gaf Johan Maurits veel landmeetkundig materiaal van Marcgraf aan Johannes de Laet, gouverneur van de West-Indische Compagnie, met het doel dit werk in druk te laten verschijnen. Via De Laet

kwam een kopie van de kaart in het bezit van Joan Blaeu, die de eerste editie van Marcgrafs kaart in 1647 uitgaf.⁷ Hoewel een aantal van de 21 grootschalige plattegronden in Casparus Barlaeus' *Rerum per octennium in Brasilia* toegeschreven worden aan Marcgraf, is de wandkaart de enige gedrukte kaart die zijn naam als kaartmaker draagt. Het werk van Barlaeus geeft een historisch overzicht van de resultaten die Johan Maurits heeft bereikt in Nederlands Brazilië.

Vergelijking met een anonieme manuscriptatlas

Wanneer de kustkaarten in de genoemde 4.VEL Y-atlas met de kaarten van Goliath/Vingboons en Marcgraf vergeleken worden, kan de enige conclusie echter zijn dat de anonieme maker van de manuscriptatlas niet de beschikking had over de informatie van Goliath en Marcgraf. De kaarten in de manuscript-atlas zijn veel minder nauwkeurig dan de kaart van Marcgraf en zelfs minder nauwkeurig dan de door Vingboons gekopieerde kaart van Goliath. Dit is bijvoorbeeld duidelijk te zien in het gebied tussen de Rio São Francisco en de Alagoas del Sur en Norte. De karakteristieke meandering in de Rio São Francisco ontbreekt op de anonieme kaart zelfs volledig. Ook is de relatieve afstand tussen de rivier en de meren veel te klein op de anonieme kaart.

Als de anonieme kaart van Recife en omgeving met die van Marcgraf vergeleken wordt moet dezelfde conclusie getrokken worden. Beide kaarten verschillen te veel om de anonieme kaarten aan Marcgraf toe te schrijven. Ter onderbouwing van de toeschrijving aan Marcgraf schrijft Teensma: 'De overeenkomst in hun kustlijnen en rivierlopen is zo groot dat vergissing uitgesloten is: ook de Braziliaanse kaarten in 4.VEL Y zijn het werk van Georg Marcgraf geweest'.⁸ Deze constatering is mijns inziens toch echt een vergissing. De kaarten in 4.VEL Y zijn overduidelijk zeekaarten, waar alleen de kustlijn en vele dieptecijfers in kaart gebracht zijn. De kaart van Marcgraf is meer een landkaart waar zowel de kust als het binnenland gekarteerd zijn. De datering en toeschrijving van de manuscriptkaarten in 4.VEL Y blijven interessante vraagstukken voor nader onderzoek.

De expedities

Gebaseerd op het onderzoek van Zandvliet⁹ in de archieven van de West-Indische Compagnie, bevat de kaart van Marcgraf informatie van zeven expedities uit de periode 1640-1642 die niet gebruikt kunnen zijn door Goliath:

Expedities

1. Expeditie naar het binnenland waarbij Marcgraf aanwezig was, 1640;
2. Exploratie van de zoutpannen in Capitania Rio Grande, 1641;
3. Expeditie naar Sergipe del Rey, 1641;
4. Exploratie van de Rio São Francisco onder leiding van Marcgraf, 1641;
5. Expeditie naar het binnenland van Capitania Paraiba door Elias Herckmans, 1641;
6. Marcgrafs kartering van Machioppe (ten noordwesten van Recife, bij Iguaraçu), 1641;
7. Tweede exploratie van de zoutpannen in Capitania Rio Grande, 1642.

5. Kaartblad van zuidelijk Pernambuco van de kaart van Marcgraf (1647) met vervormingsgrid (Koninklijke Bibliotheek (KB), Atlas Van der Hagen, 1049 B 13, nr. 96).

6. Route beschreven in de *Wegwyser*, ingetekend op de kaartbladen van zuidelijk en noordelijk Pernambuco van Marcgraf, 1647 (KB, 1049 B 13, nr. 95-96).

Marcgraf gebruikte alleen de topografische informatie van deze expedities en voegde geen imaginaire topografie toe om de lege plekken op de kaart op te vullen. Dit leidde tot een in kaart gebracht gebied van ongeveer 800 kilometer lang en 80 kilometer landinwaarts. Het betreft een relatief smalle kuststrook tussen Rio Vaza Barris bij Aracaju in het zuidwesten en de Rio Grande do Norte en de stad Natal in het noorden, met slechts enkele routes meer landinwaarts, waarvan de Rio São Francisco de meest prominente is.

In het Koninklijk Huisarchief bevindt zich daarnaast nog een anoniem manuscript uit 1643 met de titel 'Wegwyser van de stad Mauritia totaen 't fort Mauritius aen Ryo St. Francisco geleegeen'.¹⁰ Teensma¹¹ schrijft deze tekst op basis van het voorkomen van germanismen toe aan Marcgraf. In de tekst is de route beschreven van plaats naar plaats, waarbij steeds vermeld is hoeveel reistijd elke etappe in beslag heeft genomen. De route in dit handschrift is zeer goed te volgen op de kaart van Marcgraf.

Vrijwel elke rivier die overgestoken werd en elke nederzetting of kerk die gepasseerd werd is aangegeven op de kaart. In totaal kostte het, zonder pauzes, 96 uur om te paard van Mauritsstad naar Fort Mauritius te reizen. Het valt op dat de route door wat nu de provincie Alagoas is bijna volledig de kustlijn volgde. Waarschijnlijk was hier het binnenlandse gebied minder bekend. Het laatste gedeelte van de route naar Fort Mauritius volgt het zogenaamde Gouverneurspad. Een passage in de *Wegwyser* beschrijft de route tussen Porto Calvo en de Limoenenberg: 'water te drincken in eene waleije. 1½ [uur]. Stracks ouer eenen Bergh den Lijmoenen Bergh genoemd. Water aendt rechter handt.' Deze Limoenenberg is een van de weinige Nederlandstalige toponiemen op de kaart, die hoofdzakelijk Portugese plaatsnamen bevat. Hoewel niet vaststaat dat de *Wegwyser* van de hand van Marcgraf is, lijkt het zeker dat informatie van deze reis gebruikt is voor het samenstellen van de Marcgrafkaart.

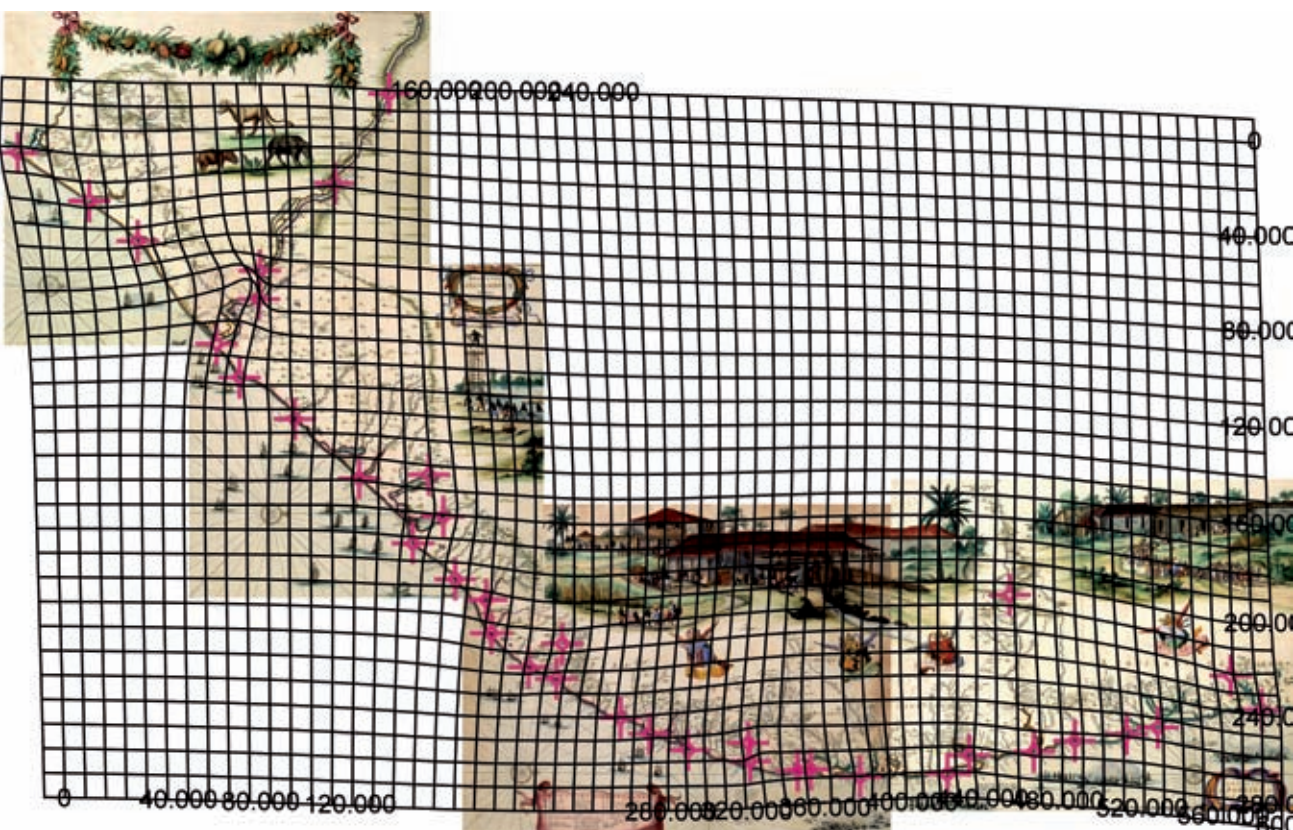
Topografie

De kaart van Marcgraf is opgebouwd uit vier kaartbladen. Het eerste kaartblad bevat de *capitania* Sergipe del Rey met het bergachtige gebied Itapuama¹² in het zuidwesten en de Rio São Francisco in het noorden. De tweede kaart omvat het zuidelijke deel van capitania Pernambuco met de Rio São Francisco in het zuiden en Alagoa del Norte en Alagoa del Sur in het noordwesten. De topografische dichtheid is hier het laagst van de vier kaartbladen. De derde kaart omvat het noordelijke deel van Pernambuco en capitania Itamaracá. Dit gebied loopt van Rio Santo Antônio Grande in het zuiden tot het

eiland Itamaracá in het noorden. Het centrum van de kolonie, Mauricia (of Mauritsstad), Recife en Olinda staan

ook op dit kaartblad. De topografie is hier veel gedetailleerder. Het vierde kaartblad bevat de capitánias Paraíba

12. Vervormingsgrid van de nauwkeurighedsanalyse (KB, 1049 B 13, nr. 94-97).

en Rio Grande. Prominent op dit blad is de Rio Camaratiba, het meest landinwaarts gekarteerde gebied op de Rio São Francisco na. De grenzen tussen de verschillende capitánias zijn aangegeven met rechte lijnen en de woorden 'os marcos'.

Hoewel het gebied dat door Marcgraf

in kaart gebracht is slechts een relatief smalle strook langs de kust is, is de kaart opvallend gedetailleerd. Verschillende topografische elementen zijn weergegeven met gestandaardiseerde symbolen, zoals in de legenda van de kaart te zien is.

Er zijn symbolen voor stad, dorp, fort, Tapuya dorp, ander Indianendorp, kerk, water aangedreven suikermolen (met of zonder kerk), overige suikermolen (met of zonder kerk), huis, verlaten dorp, stal, zoutmijn, bron, weg, veld en bos. In zijn dissertatie stelt Zandvliet:¹³ 'Door het gebruik van 18 symbolen lukte het Marcgraf om een rijkdom aan informatie te geven zonder de kaart te vol te maken.' Het is opmerkelijk dat er vier symbolen gebruikt zijn om de verschillende typen suikermolens aan te geven en twee symbolen om onderscheid te maken tussen de 'geallieerde' Tapuyas en andere Indianenstammen.

Nauwkeurigheid

De kaart van Marcgraf is geprezen vanwege zijn hoge mate van geometrische nauwkeurigheid. Tegenwoordig kan deze metrische nauwkeurigheid vrij eenvoudig met behulp van MapAnalyst¹⁴ vastgesteld worden. In deze Java-applicatie worden locaties op de oude kaart vergeleken met die op een moderne kaart. In de analyse zijn 37 overeenkomstige punten op de kaart van Marcgraf gekoppeld aan de locaties op een moderne kaart. Na het koppelen van de puntlocaties berekent MapAnalyst een vervormingsgrid. Op de moderne kaart is dit grid een rechthoek. Wanneer dit grid op de kaart van Marcgraf geprojecteerd wordt, wordt de vervorming zichtbaar. Er zijn slechts kleine vervormingen te constateren, waaruit geconcludeerd kan worden dat de kaart inderdaad nauwkeurig is.

13. Verplaatsingsvectoren en -cirkels van de nauwkeurighedsanalyse (KB, 1049 B 13, nr. 94-97).

Een andere manier om de geometrische nauwkeurigheid te visualiseren is met behulp van verplaatsingsvectoren. Deze vectoren laten zien in welke richting de onnauwkeurigheid zich manifesteert. De lengte van deze vectoren, die ook met cirkels weergegeven worden laten de mate van onnauwkeurigheid zien: hoe groter de cirkel, hoe minder nauwkeurig de positie op de oude kaart. Op de kaart van Marcgraf laten deze verplaatsingsvectoren en -cirkels een duidelijk patroon zien. In grote lijnen kan daaruit de conclusie getrokken worden dat de nauwkeurigheid het grootst is langs de kust. De locaties die meer in het binnenland liggen zijn minder nauwkeurig. Wanneer naar de richting van de verplaatsingsvectoren gekeken wordt kunnen verschillende groepen van puntlocaties gedefinieerd worden. Deze groepen laten goed zien dat Georg Marcgraf de kaart samenstelde uit gegevens van verschillende expedities.

Cartouches en decoraties

Zoals vermeld is de kaart van Marcgraf uit vier kaartbladen opgebouwd. Elk van de vier kaartbladen, die ook in Barlaeus' *Rerum per octennium in Brasilia*¹⁵ en verschillende Blaeu-atlassen opgenomen zijn, heeft een eigen cartouche. Drie van deze cartouches zijn in de hoeken geplaatst die als monteerstrook gebruikt worden, wanneer de vier kaartbladen tot een wandkaart gemonteerd worden. Deze zijn dus niet zichtbaar op de wandkaart. Op basis van de schaalstokken die in de cartouches geplaatst zijn kan de schaal van de kaart op ca. 1:400.000 berekend worden. De wandkaart, anderzijds, heeft twee cartouches die niet op de losse kaartbladen voorkomen. In de linkerbenedenhoek is een grote cartouche, waarvan het bovenste gedeelte bestaat uit een opdracht aan Johan Maurits. Het middelste deel bevat een lange titel van de kaart, beginnend met de tekst: 'BRASILIA Geographica & Hydrographica Tabula nova ...'. Deze titel geeft aan dat de kaart zowel een land- als een zeekaart is. Het onderste deel van de grote cartouche is een kaart van de Braziliaanse kust, die overeenkomt met de kaart van Brazilië in de atlassen van Blaeu.¹⁶ Bovenaan de kaart is een titelcartouche met de korte titel: 'BRASILIA | qua parte paret | BELGIS'. De wandkaart draagt in feite dus twee titels.

14. Afbeelding van een suikermolen op de kaart van Marcgraf (KB, 1049 B 13, nr. 95).

15. Afbeelding van een uitgaande expeditie op de kaart van Marcgraf (KB, 1049 B 13, nr. 97).

16. Afbeelding van een jaguar, een capibara en een tapir op het kaartblad van Sergipe (KB, 1049 B 13, nr. 94).

17. Manuscriptfragment van de kaart van Marcgraf, [1643] (Nationaal Archief, 4.VEL 695).

Bij een bespreking van de kaart van Marcgraf mogen de decoraties niet onvermeld blijven. Met name het rechterbovengedeelte van de wandkaart wordt gedomineerd door vele topografische afbeeldingen. Deze afbeeldingen zijn zonder twijfel gebaseerd op tekeningen van Frans Post.¹⁷ Post was landschapschilder en graveur en maakte deel uit van de groep wetenschappers en kunstenaars in het Nederlands Brazilië van Johan Maurits. Frans Post is tussen 1645 en 1647 zeker betrokken geweest bij de tekeningen en speelde mogelijk een rol bij het graveren van de koperplaten voor de afbeeldingen in Barlaeus en de gedrukte kaarten van Joan Blaeu.¹⁸ Een van de bekendste afbeeldingen op de kaart is een gedetailleerde gravure van een suikermolen.

Post staat bekend om zijn gedetailleerde en nauwkeurige, soms bijna technische, manier van tekenen. De decoratieve afbeeldingen op de kaart zijn daardoor minstens zo nauwkeurig als de kartografische weergave. Een andere afbeelding is die van een vertrekkende expeditie. Zou dit een van de expedities zijn, waar Marcgraf aan deelnam? Sommige onder-

zoekers menen Elias Herckmans (de man in de rode jas) te herkennen aan het hoofd van de stoet.

Verder zijn in deze prent de Nederlandse vlag en Tapuya indianen, die de Nederlanders assisteerden, afgebeeld. Linksboven, in het kaartblad Sergipe, zijn drie dieren afgebeeld: een jaguar, een capibara en een tapir. Het is niet duidelijk of deze dieren afgeleid zijn van tekeningen door Georg Marcgraf of door Albert Eckhout. Eckhout was een andere kunstenaar die Johan Maurits vergezelde in Brazilië en de opdracht had om tekeningen van mensen, planten en dieren te vervaardigen.¹⁹

In de zee zijn voorts verschillende typen schepen weergegeven, zowel Nederlandse schepen als Indiaanse kano's. Ook is er een reeks zeeslagen tussen de Nederlanders en Spanjaarden afgebeeld die plaatsvonden op 12, 13, 14 en 17 januari 1640.

Edities van Marcgrafs kaart

Marcgrafs kaart van Nederlands Brazilië is verschillende keren uitgegeven, in

verschillende vormen. In onderstaand overzicht zijn de verschillende uitgaven op een rij gezet, waarbij van de wandkaarten de bekende bewaard gebleven exemplaren vermeld zijn:

Edities van de kaart van Marcgraf

0. Manuscriptfragment, 1643 (of latere kopie?)

1a. Joan Blaeu, 1647 (4 kaartbladen in Barlaeus' *Rerum...*)

1b. Joan Blaeu, [1647-1659] (wandkaart in 15 delen/9 bladen)

- Atlas des Großen Kurfürsten, 1659 (Staatsbibliothek zu Berlin)
- Klencke Atlas, 1660 (British Library)
- Riesen-Atlas, 1660 (Universitätsbibliothek Rostock)
- Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, Darmstadt
- Privécollectie

1c. Joan Blaeu, 1662 (4 kaartbladen)

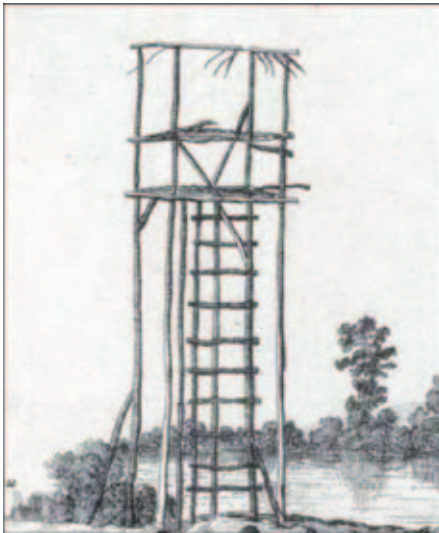
2. Huych Allard, 1659 (wandkaart in 9 bladen)

- Universiteitsbibliotheek Leiden (COLLBN 004-08-025/032)
- Exemplaar geveild bij Sotheby's (23 oktober 1986)

3. Clement de Jonghe, 1664 (wandkaart in 9 bladen)

- British Library
- Maritiem Museum Rotterdam (WAE 598)
- Ministério das Relações Exteriores, Rio de Janeiro

4. Pieter Mortier, 1700 (4 kaartbladen)

18-19. Detail van de wachttoren, eerste en tweede staat van het kaartblad van zuidelijk Pernambuco (Koninklijke Bibliotheek 1043 B 14, na blz. 38, 1; 1049 B 13, nr. 96).

van de kaarten in Barlaeus dus zeker al geweest zijn. De laatst mogelijke datum waarop de wandkaart voor het eerst verscheen is 1659, toen de Atlas van de Grote Keurvorst, een van de reuzenatlassen waarin de wandkaart is opgenomen, uitgegeven is.²² Nog twee exemplaren van Blaeus wandkaart bevinden zich in dergelijke reuzenatlassen, waaronder één in de Klencke Atlas in de British Library.²³ Vanaf 1662 verschenen de vier kaartbladen in verschillende atlassen van Joan Blaeu, waaronder zijn beroemde *Atlas Maior*.²⁴

Er zijn twee staten van de kaartbladen te onderscheiden. De kaarten in Barlaeus zijn in de eerste staat. Een tweede staat van de kaartbladen ontstond door enkele toevoegen in de decoraties. Zo is er later

20-21. Detail met later toegevoegde figuren, eerste en tweede staat van het kaartblad van noordelijk Pernambuco (Koninklijke Bibliotheek 1043 B 14, na blz. 38, 2; 1049 B 13, nr. 95).

Van de originele manuscriptversie van de kaart is slechts een fragment bewaard gebleven.²⁰ Het is echter niet zeker of dit fragment als voorbeeld voor de te drukken kaart heeft gefungeerd of dat het een latere kopie betreft. Whitehead²¹ suggereert dat de originele manuscriptkaart(en) mogelijk bij de firma Blaeu achtergebleven zijn en verloren gegaan zijn bij de brand in de drukkerij in 1672. De titel op het manuscriptfragment komt overeen met die op de wandkaart. De teksten op het fragment zijn in ieder geval niet in het handschrift van Georg Marcgraf. De kaart van Marcgraf verscheen voor het eerst in druk als vier losse kaartbla-

den in Barlaeus' *Rerum per octennium in Brasilia*, in 1647 door Joan Blaeu uitgegeven. Het is niet duidelijk in welk jaar de kaart als wandkaart voor het eerst is gepubliceerd. Er zijn echter sterke aanwijzingen dat de wandkaart gelijktijdig met de publicatie van Barlaeus is verschenen. Op de kaarten in Barlaeus zijn de stroken en hoeken al aangegeven die overlappen wanneer de bladen tot wandkaart gemonteerd worden. Ook komt er op een van de kaarten in Barlaeus een deel van een afbeelding van Frans Post voor, waarvan het andere gedeelte alleen op een additioneel blad voor de wandkaart voorkomt. Het idee voor een wandkaart moet er met de publicatie

een neger toegevoegd op de wachttoren. Op de wandkaart is de neger al toegevoegd, wat impliceert dat de wandkaart later dan de kaarten in Barlaeus uitgegeven zijn. Een tweede voorbeeld is de toevoeging van enkele figuren op het kaartblad van noordelijk Pernambuco en Itamaracá.

Op het kaartblad van Paraiba en Rio Grande zijn enkele palmbomen en teksten bij de zeeslagen toegevoegd. Na Blaeu is de wandkaart nog twee keer uitgegeven. In 1659 door Huych Allard en in 1664 door Clement de Jonghe.

In 1700, tenslotte, gaf Pieter Mortier de vier kaartbladen van Blaeu opnieuw uit.

22. Uitgave van de kaart van Marcgraf door Huych Allard, 1659 (Universiteitsbibliotheek Leiden, COLLBN 004-08-025/032).

Wanneer de wandkaart van Blaeu met die van Allard vergeleken wordt, wordt duidelijk dat Allard de benedenrand, de oostzijde, vergrootte. Daardoor creëerde hij meer ruimte voor de weergave van de zeeslagen, die veel prominenter

weergegeven zijn. De grote cartouche linksonder is ook verlengd. Vanwege het inpassen van de vier kaartbladen is de montage van wandkaart van Blaeu onregelmatig. Allard kopieerde de kaart van Blaeu op nieuwe koperplaten en ver-

deelde de kaart in negen gelijke bladen. Hoewel er in de decoraties kleine verschillen tussen de uitgaven van Allard en De Jonghe aan te wijzen zijn, is de bladindeling van De Jonghe identiek aan die van Allard.

23. Onregelmatige bladindeling van de wandkaart uitgegeven door Blaeu [1647-1659].

24. Regelmatige bladindeling van de wandkaart uitgegeven door Allard (1659).

L'Honoré Naber²⁵ schreef in de Nederlandstalige facsimile-uitgave van Barlaeus dat er enkele kopieën van Barlaeus zijn geweest waarin naast de vier kaartbladen de vijf complementaire bladen voor de wandkaart opgenomen zijn. Deze zijn ook in de facsimile opgenomen en maken de wijze van monteren daardoor inzichtelijk. Wanneer deze complementaire bladen in een Barlaeus-editie van 1647 zijn opgenomen, en voor zover na te gaan zijn er geen latere edities geweest, betekent dit dat de wandkaart toch al in 1647 uitgegeven is. De exacte datering van de wandkaart blijft echter nog een interessant vraagstuk voor nader onderzoek.

Conclusie

Georg Marcgraf heeft met zijn kaart van Nederlands Brazilië een monument binnen de Nederlandse kartografie op zijn naam staan. De kaart wordt geroemd vanwege de metrische nauwkeurigheid en topografische gedetailleerdheid. De kaart zou lange tijd de nauwkeurigste van deze regio blijven. Daarnaast valt de kaart op vanwege de rijke decoratieve elementen, ook van kwalitatief hoog niveau. De totstandkoming van de Nederlandse kartering van noord-oost Brazilië, en specifiek de kaart van Marcgraf is nog niet volledig onderzocht. Een belangrijk aspect daarbij is de relatie met de anonieme manuscriptatlas in het Nationaal Archief die nog vele vragen oproept. Ook de datering van de wandkaart is nog niet precies bekend. Nader onderzoek kan mogelijk vaststellen wanneer de wijzigingen aan de koperplaten toegevoegd zijn en hoeveel tijd verstreken is tussen het verschijnen van de kaartbladen in het werk van Barlaeus en de wandkaart.

Literatuur

- Barber, P. & T. Harper. 2010. *Magnificent maps: Power, propaganda and art*. London: The British Library.
- Barlaeus, C. 1647. *Rerum per octennium in Brasilia*. Amsterdam: Joan Blaeu.
- Gosselink, M. 2007. *Land in zicht: Vingboons tekent de wereld van de 17de eeuw*. Zwolle: Waanders.
- Honoré Naber, S.L. 1923. *Nederlandsch Brazilië onder het bewind van Johan Maurits, Grave van Nassau 1637-1644*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff.
- Joppien, R. 1979. 'The Dutch vision of Brazil: Johan Maurits and his artists', in: E. van den Boogaart (ed.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679: Essays on the occasion of his tercentenary of his death*, 297-376. Den Haag: Johan Maurits van Nassau Stichting.
- Klemp, E. 1971. *Kommentar zum Atlas des Großen Kurfürsten / Commentary on the Atlas of the Great Elector*. Stuttgart: Belser Verlag.
- Krogt, P.C.J. van der. 2000. *Koeman's Atlantes Neerlandici: Volume II. The folio atlases published by Willem Jansz. Blaeu and Joan Blaeu*. 't Goy-Houten: HES & De Graaf.
- Teensma, B.N. 2011. 'Onherkend want anoniem en zonder jaar: Georg Marcgraf's braziliëaanse manuscriptkaarten uit 1643', in: M.L. Wiesebron, *Brazilië in Nederlandse archieven (1624-1654) [Mauritiana 4]*, 60-73. Leiden: Leiden University Press.
- Vries, D. de en B.N. Teensma. 2001. *Nederlands Brazilië in zicht: De Bahia-documenten en de teksten van Soler en Baro geïllustreerd met kaarten en prenten*. Leiden: Universiteitsbibliotheek.
- Whitehead, P.J.P. 1987. 'The Marcgraf map of Brazil', *Map Collector*. 17-20.
- Wieder, F.C. 1925-1933. *Monumenta cartographica: Reproductions of unique and rare maps, plans and views in the actual size of the originals; accompanied by cartographical monographs*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Zandvliet, K. 1979. 'Johan Maurits and the cartography of Dutch Brazil', in: E. van den Boogaart, (ed.), *Johan Maurits van Nassau-Siegen 1604-1679: Essays on the occasion of his tercentenary of his death*, 494-518. Den Haag: Johan Maurits van Nassau Stichting.
- Zandvliet, K. 1998. *Mapping for money: Maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries*. Amsterdam: De Bataafse Leeuw.
12. Teensma (2011, blz. 68, noot 14) ziet in de titelwoorden 'CUM ITAPUAMA' ten onrechte een verschrijving van 'CAPITANEASq'.
13. Zandvliet 1998, 206.
14. <http://mapanalyst.cartography.ch>. De analyse is uitgevoerd op basis van een afiene transformatie met 6 parameters.
15. Barlaeus 1647.
16. Van der Krogt 2000, 9850:2A.2.
17. Joppien 1979, 301.
18. Joppien 1979, 335.
19. Joppien 1979, 302.
20. Nationaal Archief, 4. VEL 695
21. Whitehead 1987, 18.
22. Klemp 1971, 65.
23. Barber & Harper 2010, 42-43, 92-93.
24. Van der Krogt 2000, 9850/1-4:2D
25. L'Honoré Naber 1923, 429.

Summary

The map of Dutch Brazil by Georg Marcgraf / Martijn Storms

In 2010 Marcgraf's 400th birthday was commemorated. Georg Marcgraf (1610-1644) was born in Liebstadt and studied botany and astronomy at Leiden University. In the period 1638-1643 he was part of a scientific expedition under Johan Maurits count of Nassau, governor of Dutch Brazil in those years. In Recife he founded the first observatory in the New World. In 1643 he was sent to Angola where he died soon after his arrival. In the history of cartography Marcgraf is known because of one map that bears his name: a wall map of Dutch Brazil. That map is praised for its metrical accuracy, topographic detail and rich decorative images. It would long remain the most accurate map of the region. The Dutch mapping of Brazil and the compilation of the Marcgraf map (including its precise dating), especially in relation to an anonymous manuscript atlas in the Dutch National Archives, are subjects for further research. This research may answer the questions about the dating of the alterations to the copperplates and the relation between the four sheet maps (first published in the work of Barlaeus (1647) and the wall map.

Noten

1. De Vries & Teensma 2001, 23.
2. Zandvliet 1979, 502-504.
3. Gosselink 2007, 144-145, cat.nr. 94-98; Wieder 1925-1933, Pl. 45-49.
4. Biblioteca Apostolica Vaticana, BAV Reg. Lat. 2106, 35-39.
5. Instituto Arqueológico, Histórico e Geográfico Pernambuco, Recife, nr. 3, 5, 6, 7, 32.
6. Nationaal Archief, 4.VEL Y; Teensma 2011.
7. Zandvliet 1979, 505.
8. Teensma 2011, 68.
9. Zandvliet 1979, 504.
10. Koninklijk Huisarchief, A4 1454, ff. 165-169.
11. Teensma 2011, 70.

De vele *Epitomes* die in de zestiende en zeventiende eeuw verschijnen worden in de kartografische literatuur meestal aan Ortelius toegeschreven. Dat is ook terecht omdat de meeste van deze zakatlassen de informatie voor de kaarten en voor de teksten op de keerzijde inderdaad voornamelijk aan Ortelius' *Theatrum* ontleenden. Maar Ortelius zelf speelde geen rol in de keuze van kaarten of teksten, hij was daar intellectueel, financieel noch emotioneel bij betrokken. In latere *Epitomes* wordt de gelijkenis met het *Theatrum* steeds minder, en in de laatste vijf Italiaanse edities is deze zelfs helemaal verdwenen. Ortelius gedoogde dat andere kartografen zijn *Theatrum* exploiteerden door er verkleinde, goedkopere versies van op de markt te brengen.*

Inleiding

In historisch-kartografische overzichten,¹ maar ook in catalogi van veilingen en dealers, en in beschrijvingen van bibliotheken worden de zakatlassen of *Epitomes*,² evenals het *Theatrum Orbis Terrarum* toegeschreven aan Abraham Ortelius, wiens naam vrij onveranderlijk op de titelpagina's van deze *Epitomes* figureert. Alleen Denucé⁴ distantieert zich van dit standpunt en schrijft de *Epitome* edities tot en met 1598 toe aan Filip Galle.

Wat was Ortelius' houding tegenover al deze atlanten die zijn naam droegen? En wat was precies de inhoudelijke relatie tussen Ortelius' *Theatrum* en deze zakatlassen? Dat zijn de vragen die in dit artikel aan de orde komen.

Dr. M.P.R. van den Broecke (1942)

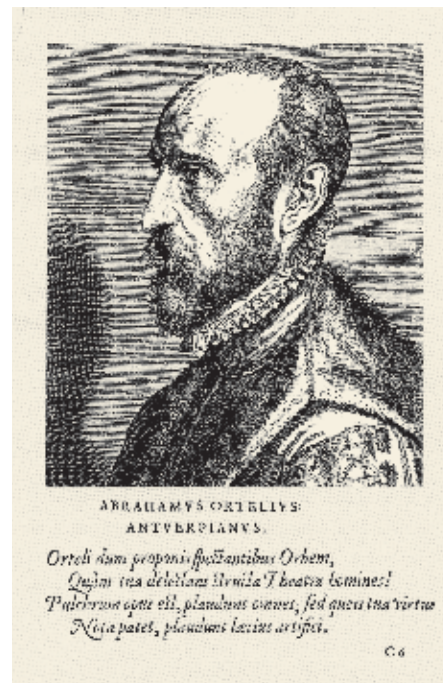
studeerde Engels en Algemene Taalwetenschap, en promoveerde in de Letterenfaculteit van Utrecht in de Fonetiek in 1976. Twee jaar geleden promoveerde hij daar nogmaals, nu in de faculteit Geowetenschappen, met de teksten op de achterkant van Ortelius' ataskaarten als onderwerp. Binnenkort komt een herschreven versie uit van zijn boek *Ortelius Atlas Maps*.

Het eerste *Epitome* verscheen in het Nederlands als *Spiegel der Werelt* in 1578 en bevat als inleiding een samenspraak tussen Filip Galle en Peter Heyns. Galle was een prominente Antwerpse graveur, tevens drukker en uitgever. Voor het portret dat Galle in 1572 van Ortelius maakte en als pagina C6 uitgaf in zijn *Virorum doctorum de disciplinis benemerentium effigies* was zijn bron een schilderij op hout van Adriaen Thomaszoon Key (1544-1589), ook wel Antonio Moro genoemd. Key was evenals Ortelius in Antwerpen geboren, werd een vooraanstaand schilder en in 1568 trad hij toe tot het Lucas-gilde waarvan Ortelius al sinds 1547 lid van uitmaakte. Deze woorden werden geschreven door Ortelius' goede vriend en schrijver van de eerste meertalige bijbel, de Spanjaard Arias Montanus. Dit kleine portret was de basis voor het volgende portret dat Filip Galle maakte en dat vanaf 1579 het *Theatrum* opluisterde. Filip Galle graveerde in 1573 de portretten van goden en godinnen van Ortelius' *Deorum Dearumque Capita*, drukte ze en gaf het werk uit. Ortelius en Filip Galle waren zowel zakelijk als persoonlijk nauw bij elkaar betrokken en bevriend. Peter Heyns, geboren in 1537, gaf in de zeventiger jaren van de zestiende eeuw Franse les op zijn middelbare meisjes-school 'De Lauwerboom' in Antwerpen, een pand dat Ortelius in 1592 zelf zou betrekken om er zijn omvangrijke museum en bibliotheek (ongeveer 5000 geschriften en 2000 munten) in te huisvesten. Heyns verkeerde eveneens in de vriendenkring van Ortelius en was betrokken bij de eerste Nederlandse editie van het *Theatrum* waarin hij een lofdicht op Ortelius schreef (en niet zoals wel beweerd wordt de Nederlandse *on verso* tekst voor Ortelius uit het Latijn vertaalde). Ook was hij de eerste schrijver in Ortelius' *Album Amicorum*, in de vorm van een tweeregelig lofdicht op Ortelius. Later zouden zijn dochter Catharina (in de enige vrouwelijke bijdrage) en zoon Zacharias ook nog aan dit

Marcel van den Broecke

Ortelius' *Epitomes*?

1. Portret van Ortelius, gemaakt door Filip Galle in 1572. Onder dit portret een lofdicht in het Latijn, waarvan de vertaling luidt: "Ortelius, wanneer je jouw wereld presenteert aan je toeschouwers, wat zullen ze dan blij zijn met je uitwerking. Het is een schitterend werk, bejubeld door een ieder. Maar wie jouw beroemd talent het duidelijkst is, die zal je nog meer toejuichen".

album bijdragen. Op 10 November 1574 was Ortelius als peetoom aanwezig in de Onze Lieve Vrouwe-kathedraal bij de doop van Abraham Borrekens, zoon van Martine Heyns, de zuster van Peter. Toen Filip Galle en Peter Heyns in 1576, terwijl Ortelius ongeveer een jaar in Engeland was vanwege de eerste Spaanse furie in Antwerpen, het plan opvatten om een zakatlas te maken naar het voorbeeld van Ortelius' *Theatrum*, was er geen gelegenheid voor overleg met Ortelius. Toch zetten ze hun plannen door en Heyns, die alle teksten voor zijn rekening nam, schrijft er in het voorwoord van hun *Spiegel der Werelt* in een niet zo denkbeeldige samenspraak met Filip Galle het volgende over:

1. 11. Meyndy Landt-saekens?
 P. G. Ja-ick: Besgheraden.
 P. B. Ick doe d'een vriendt gheen nut, tot des anders schaden.
 V baet int cleyn, sou Abrahams grote verminderen.
 P. G. Wat soud' ick om mijn nut mijn vriendt verminderen?
 Meyndy dat ick Abram Ortels niet en kenne.
 Darick ons beyder vriende min dan ghy betienet
 Oft dat ghy (lieue vriendt) beter dan ick, verkeer,
 Dat dit ons vriendt gheen schade en is, maer nut en baet?
 P. H. Waendy dat die t'cleyn koopt, t'groot oock sal behoeuen?
 P. G. Dien t'cleyn wel smaeck, sal hy t'groot niet willen proeuen?
 Wie sal dit cleyn beworpt oft monder onrouwen.
 Sonder lust te cryghen om t'groot t'ien schouwen?
 Dit cleyn poeffen sal cleck sien in schyn oft schynne,
 Als t'grote Theatrum thuyt schynst inde mueren.
 Want syn cleynheit sal cleck oer wech doen draghen,
 En veel sietelers begheerlyck na t'groot doen vrighen
 Die noch van Theatrum nuyt hadden vernomen,
 Om tot een lighet dat lieverlyck werck volcomen,
 Vlytich te soecken, te sien, en te kopen:
 Soo sal t'cleyn t'groot doen sijten by grote hoopen.

Myn cleyn baet sal onsen vriendt grootelyck baren.
 En ghy lult ons beyden nu syn bouwen maten.
 P. H. Waerlyck ghy becoet my, waer schyn v meeninghe.
 Maer waert niet on-oere, en vriendt schaps vercleeninghe,
 Dat wy dit voor-nemen ons vriendt soudt helent
 P. G. Hy is van hys, die sorge wil my beelen.
 De misse is voor de doot, t'werck lydt gheen vertrecken.
 Ick wil hem de teghelegentheit ontdekken,
 En clefelyck betoonen in syn wederkeeren.
 Dat dit werck stede wissjender nut ende oeren.
 Valghy fluxt aenrijnen met sinen rustich.
 P. H. V beyder nut en oer onstede mynen gheest loflich,
 Om t'werck te eeren met syn lof leuende en ner,
 Dacht cleyn van t'grote wotde een loflijck trompet.

Ed. J. Galle.

Hertaald in modern Nederlands zonder rijm vanaf regel 3 linkerpagina:⁶
 Heyns tot Galle: "Ik wil niet nuttig zijn voor de ene vriend als de andere daar schade door lijdt, uw winst uit het kleine boek zou die van Abrahams grote verlagen.
 Galle: Waarom zou ik voor eigen gewin mijn vriend dwarszitten?
 Denkt u soms dat ik Abraham Ortels niet ken?
 Dat ik minder van ons beider vriend houd dan u?
 Of dat u, lieve vriend, beter dan ik begrijpt
 dat dit onze vriend geen schade berokkent, maar juist profijt oplevert?
 Heyns: Denkt u dat wie het kleine koopt, ook behoefte heeft aan het grote?
 Galle: Bij wie het kleine in de smaak valt, zal die dan niet ook het grote willen uitproberen?
 Wie zal dit klein ontwerp of voorbeeld openslaan
 zonder behoefte krijgen ook het grote te bekijken?
 Dit kleine boekje zal iedereen zien op een schip of schuit,
 terwijl het grote *Theatrum* thuis in de kast opgeborgen ligt
 want omdat dit klein is kan ieder het onderweg meenemen,
 en veel kijkers begerig naar het grote laten vragen,
 - ook wie nog nooit van het *Theatrum* hadden gehoord -
 om vlijtig te zoeken naar een groot exemplaar van dat prachtige werk,
 het te bekijken en vervolgens te kopen:
 zo zal het kleine het grote aan kopers helpen, in groten getale.
 Mijn kleine winst zal onze vriend grote winst brengen,
 En u zult ons beiden buitengewoon groot profijt brengen.
 Heyns: U overtuigt mij echt, uw opvatting lijkt juist.
 Maar zou het niet oneerlijk zijn, en een bedreiging voor de vriendschap,
 als wij dit plan voor onze vriend verborgen zouden houden?
 Galle: Hij is van huis, laat die zorg maar aan mij over.
 De taak is nu aan de orde, ons werk duldt geen uitstel.
 Ik zal hem deze situatie vertellen
 en duidelijk uitleggen wanneer hij terugkomt,
 dat dit werk hem tot nut en eer strekt.
 Gaat u nu snel aan het dichten in weloverwogen regels.
 Heyns: Uw beider nut en eer inspireert mijn geest op plezierige wijze,
 om het werk te eren met zulke levendige en goede poëzie,
 dat het kleine een loftrompet wordt van het grote".

2a en 2b. Samenspraak van Galle en Heyns in de inleiding van het eerste *Epitome* genaamd *Spiegel der Werelt*, 1577.

Heyns tot Galle: "Ik wil niet nuttig zijn voor de ene vriend als de andere daar schade door lijdt, uw winst uit het kleine boek zou die van Abrahams grote verlagen. Ortelijs heeft zich na zijn terugkeer uit Engeland niet beklaagd over dit initiatief waarvoor zijn atlas gebruikt werd, maar laat zich er verder ook niet over uit. Hij heeft toegestemd of gedoogd de kaarten en teksten van zijn *Theatrum* te laten gebruiken zonder dat het zijn vriendschap met Heyns en Galle aantastte. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij een jaar later een portret dat Galle van hem maakte heeft opgenomen in zijn *Theatrum*, en uit het feit dat hij Heyns en Galle heeft uitgenodigd aan zijn *Album Amicorum* bij te dragen. Ook vermeldt Ortelijs Heyns als een van de auteurs van de derde wereldkaart in zijn *Catalogus Auctorum* "in de Franse taal en ook in Hollands rijm", aldus naar de *Spiegel* verwijzend zonder die bij naam te noemen. Filip Galle bleef ook een goede vriend van Ortelijs en was in het jaar 1600 de executeur testamentaire van Ortelijs' zuster Anna. In de boekhouding van Plantijn worden de *Spiegel* en de latere Latijnse en Franse

versies getiteld *Epitome* uitsluitend vermeld als het werk van Filip Galle. In de brieven van en aan Ortelijs zoals gepubliceerd door Hessels,⁷ maar ook alle andere werken van Ortelijs, komt het woord "Spiegel" of *Epitome* nergens voor. Maar inhoudelijk zijn er tussen de *Spiegel* en het *Theatrum* evident overeenkomsten. Wanneer we spreken over overeenkomsten dan is het noodzakelijk de verschillen tussen de kaarten en teksten in het *Theatrum* en het *Epitome* wat nader te bekijken en te definiëren. De *Theatrum* kaarten hebben typisch het formaat van ongeveer 35 x 50 cm = 1750 cm². De *Epitome* kaarten, vanaf de eerste druk van *Spiegel*, meten ongeveer 8 x 11 cm = 88 cm². Dat is een reductie van 95%. Voor zowel de kaart- als de tekstinformatie is dus slechts 1/20 van de ruimte beschikbaar. Dat betekent noodzakelijkerwijs dat de *Epitome*-kaarten en teksten een enorme informatiereductie ondergaan ten opzichte van de *Theatrum*-kaarten en -teksten. De 72 kaartjes, waarvan 6 op dubbele grootte en uitvouwbaar van de eerste editie van de *Spiegel* zijn evident van het *Theatrum* van 1575 afgeleid, ook wat volgorde betreft. Alleen de Hollandia-

kaart (zie afb. 3 en 4) heeft hier het westen in plaats van het oosten boven en de toponiemen zijn overwegend anders gespeld dan in het *Theatrum*. De Septentrionalium-kaart heeft dezelfde tekst bij de Noordpool als die uit het *Theatrum*: "Pigmei hic habitant", "hier wonen de pygmeeën", afkomstig van Olaus Magnus. De gravures van Filip Galle zijn minder elegant dan die uit het *Theatrum*, die overwegend door Hogenberg zijn gegraveerd. De teksten op rijm zijn vaak samenvattingen van de teksten die Ortelijs voor de volkstaal edities van het *Theatrum* in het Nederlands en Frans schreef. Zo is de tekst voor het wereldkaartje in deze *Spiegel* afkomstig uit de Nederlandse *Theatrum*-editie van 1571-1573 die niet de wereld beschrijft, maar de zeeën, getijden en winden van de wereld. Ook de Amerika-tekst *on verso* volgt Ortelijs' volkstaal editie nauwgezet, inclusief een passage waarin geklaagd wordt dat de export van suiker uit de nieuwe wereld dit medicijn tot genotsmiddel heeft gedgegradeerd. Kortom, deze *Spiegel* is op het eerste gezicht een redelijk getrouwe verkleining van het *Theatrum*. Dankzij

de al dan niet stilzwijgende goedkeuring die Ortelius hechtte aan het verschijnen van de *Spiegel* was de weg ook vrij voor anderen om hun eigen *Epitome* te publiceren. Ze verschenen in oplagen tot wel 1000 exemplaren, terwijl het Latijnse *Theatrum* van 1584 met 750 exemplaren veruit de grootste drukgang van het *Theatrum* was, en de meeste andere drukken van het *Theatrum* de 300 exemplaren niet overschreden.

van een *Theatrum*-voorbeeld in dezelfde taal als de taal van het *Epitome*. Hieronder volgt een samenvatting van de verschenen *Spiegels* en *Epitomes*, gebaseerd op de meest volledige beschrijving van deze atlasjes zoals te vinden in Van der Krogt (2003), en een evaluatieve vergelijking tussen alle kaartjes en teksten van alle *Epitomes*,⁸ en die van het *Theatrum*. De vraag die we hier willen beantwoorden is in hoeverre ondanks de enorme

informatiereductie er toch gelijkenis is te vinden tussen de kaarten en de teksten van beide soort atlanten. Om die vraag te beantwoorden is de volgende inventariserende tabel opgesteld: De puntenwaardering van elke *Epitome*-kaart en tekst in termen van kaartgelijkenis en tekstgelijkenis worden bij elkaar opgeteld en door het aantal kaarten/teksten gedeeld. Hoe lager het getal, op zijn laagst nul, hoe geringer de gelijke-

1 Jaartal	2 Taal	3 Auteur	4 Drukker kaarten	5 Aantal teksten	6 Aantal verso	7 Kaartgelijkenis	8 Tekstgelijkenis	9 Van der Krogt referentie
1577	Nederlands	Filip Galle	Plantijn	72	72	1,33	1,88	331:01
1583	Nederlands	Filip Galle	Plantijn	83	83	1,34	1,84	331:02
1596	Nederlands	Filip Galle	Zach. Heyns	83	83	1,34	1,84	331:03
1579	Frans	Filip Galle	Plantijn	72	72	1,32	1,86	331:11
1583	Frans	Filip Galle	Plantijn	83	83	1,34	1,84	331:12
1585	Latijn	Filip Galle Favolius	Plantijn	83	83	1,49	0,35	331:21
1588	Frans	Filip Galle	Plantijn	94	94	1,48	1,81	332:01
1590	Frans	Filip Galle	Plantijn	94	94	1,48	1,81	332:02
1598	Frans	Filip Galle	Plantijn	117	117	1,54	1,77	332:03
1602	Frans	Filip Galle	Vrients	126	126	1,45	1,71	332:04
1589	Latijn	Filip Galle	Plantijn	94	94	1,57	1,84	332:11
1595	Latijn	Filip Galle	Arnold Coninx	109	109	1,48	1,84	332:12
1601	Latijn	Filip Galle?	Vrients	126	126	1,46	1,71	332:13
1593	Italiaans	Filip Galle	Plantijn	107	107	1,50	1,89	332:21
1602	Italiaans	Filip Galle	Vrients	122	122	1,49	1,71	332:22
1602	Engels	Filip Galle	Norton	125	125	1,61	1,50	332:32
1601	Latijn	Arsenius & Coignet	Jan van Keerbergen	123	123	0,00	0,97	333:01
1609	Latijn	Arsenius & Coignet	Vrients	137	137	0,78	1,66	333:02 & 333:03
1602	Frans	Arsenius & Coignet	Jan van Keerbergen	123	123	0,00	0,97	333:11
1602	Italiaans	Arsenius & Coignet	Vrients	122	Niet geraadpleegd			333:21 & 333:22
1603	Engels	Arsenius & Coignet	James Shawe	123	Niet geraadpleegd			333:31
1604	Duits	Arsenius & Coignet	Keerbergen & Hulsius	128	Niet geraadpleegd			333:41
1598	Frans	??; geen verwijzing naar Ortelius	Z. Heyns	80	80	0,35	0,74	334:01
1599	Nederlands	??; geen verwijzing naar Ortelius	Z. Heyns	36	36	0,25	0,19	334:51
1598	Italiaans	Copies from 331 & 332	Marchetti	106	106	1,37	1,05	33A:01
1655	Italiaans	As 33A:01	Turrini	106	106	1,37	1,05	33A:02
1667	Italiaans	As 33A:01	Scipion Banca	106	106	1,37	1,05	33A:03
1697	Italiaans	As 33A:01	Domenico Lovisa	106	106	1,37	1,05	33A:11
1724	Italiaans	As 33A:01	Domenica Lovisa	106	106	1,37	1,05	33A:12
1679	Italiaans	?	Stefano Curti	4	107		1,52	33A:21
1683	Italiaans	?	Stefano Curti	4	107		1,52	33A:22
1684	Italiaans	?	Il Brigna	4	107		1,52	33A:23
1697	Italiaans	As 33A:01	Domenico Lovisa	2	106		1,51	33A:31
1697	Italiaans	As 33A:01	Domenico Lovisa	2	106		1,51	33A:32
Som van vergelijkingen				3008	3152			

Vergelijking *Theatrum* kaarten en teksten met *Epitome* kaarten en teksten

Ondanks de gesignaleerde asymmetrie van de twee verschillende informatiedragers, waarbij schaalstukken, cartouches en dergelijke in de *Epitomes* gedoemd zijn te verdwijnen, zullen we toch een poging doen de kaarten en kaartteksten van het *Theatrum* te vergelijken met die van de *Epitomes*. Daarbij moeten we bedenken dat er in de teksten van het *Theatrum* van zeven verschillende talen sprake is en in de *Epitomes* van zes verschillende talen. Verder werd er voor de *Epitomes* niet noodzakelijkerwijs gebruik gemaakt

Kolom 1: geeft het jaartal van de verschillende *Epitomes*.

Kolom 2: geeft de taal van de tekst.

Kolom 3: indien bekend, de graveur.

Kolom 4: geeft de drukker/uitgever.

Kolom 5: geeft het aantal kaarten aan van het *Epitome*.

Kolom 6: geeft het aantal teksten aan van het *Epitome*.

Kolom 7: wordt een driepuntschaal geïntroduceerd om de vergelijkingen operationeel te maken, die op de nu volgende kolom van toepassing is: kolom 7 geeft de gemiddelde gelijkenis aan van alle kaarten samen per *Epitome* ten opzichte van het *Theatrum*. Daarbij wordt voor de *Epitomes* een driepuntschaal gehanteerd:

0 punten: andere oriëntering, of ongelijke uitsnede, of toevoeging van lengte/breedtegraden waar die er in het voorbeeld er niet waren, of weglating van lengte/breedtegraden waar die er in het voorbeeld wel waren, ofwel de kaart is niet aanwezig in het *Theatrum*.

1 punt: er is een globale gelijkenis met *Theatrum*-kaart, zelfde oriëntatie, zelfde uitsnede, overeenkomstige tekstkenmerken op de kaart;

2 punten: auteur van de kaart is overgenomen uit *Theatrum*, indien daar aanwezig; en gelijkenis met *Theatrum*-kaartbeeld is groot. Toegelicht aan de hand van voorbeelden: zie figuur 3 en 4. Tweede voorbeeld: figuur 5 en 6.

Kolom 8: wordt eveneens een driepuntschaal opgesteld die tekstgelijkenis, ook over verschillende talen heen aangeeft t.o.v. *Theatrum*-tekst:

0 punten: geen gelijkenis met de verso *Theatrum*-tekst, of geen *Theatrum*-tekst omdat de kaart niet voorkomt in het *Theatrum*;

1 punt: één duidelijke gelijkenis met de verso *Theatrum*-tekst;

2 punten: meer dan één duidelijke gelijkenis met de verso *Theatrum*-tekst.

Kolom 9: geeft de referentie naar Van der Krogt's Koeman's Atlantes Neerlandici IIIA (2003).

nis, hoe hoger het getal, nooit meer dan twee, hoe groter de gelijkenis. Op deze manier wordt geprobeerd de gelijkenis van kaarten en teksten tussen een *Epitome* en een *Theatrum* te kwantificeren om daarmee de vraagstelling van dit artikel te beantwoorden.

Uit de ordening die Van der Krogt hanteert blijkt dat het bij de *Epitomes* om 5 zakatlasfamilies gaat, gekenmerkt als 331, 332, 333, 334 en 33A. Wegens de drastische reductie van het aantal kaarten in de Italiaanse *Epitomes* vanaf 1679 tot 4 en later zelfs tot 2 kunnen we hier eigenlijk niet meer van atlasjes spreken en zullen we voor die edities alleen de teksten vergelijken. Mijn vertrouwde met de kaarten en teksten van Ortelius' *Theatrum* had tot gevolg dat de ruwweg 3000 tekstvergelijkingen en ruim 3000 kaartvergelijkingen niet excessief veel tijd vergde.

Meestal blijken de tekstgelijkenissen groter dan de kaartgelijkenissen. Uitzondering is de Latijnse Favolius-editie uit 1585. Favolius ontleende nauwelijks iets uit Ortelius' kaartteksten, maar schreef zijn eigen tekst in Latijnse verzen. Bij de Turkije-kaart beslaat die tekst niet minder dan 27 bladzijden. In 1596 eerde Ortelius Favolius door een stad op zijn Utopia-kaart Favolia te noemen. Verder vertonen de Zacharias Heyns uitgaven van 1598 in het Frans en van 1599 in het Nederlands weinig kaart- noch tekstgelijkenis. Een aantal van de kaarten die in deze uitgaven is opgenomen betreffen hoofdzakelijk de lage landen, kaarten die helemaal niet in het *Theatrum* voorkomen. Terecht zijn dit de enige *Epitomes* die niet de naam van Ortelius dragen, en ze worden dus in de literatuur ten onrechte aan Ortelius toegeschreven.

De overige *Epitomes* vertonen een vrij sterke kaart- en tekstgelijkenis, met uitzondering van de Coignetedities, die wegens de algemene invoering van lengte/breedtegraden waar de *Theatrum*-kaarten die niet hadden, laag scoren in kaartgelijkenis. Waar Ortelius *Additamenta* uitgaaf met nieuwe kaarten en teksten, die vervolgens in zijn *Theatrum* werden opgenomen, volgen de *Epitomes* deze nieuwe kaarten op de voet, zij het dat ze niet op de meeste logische plaats in de atlasjes worden opgenomen, zoals Ortelius in zijn *Theatrum* wel deed, maar er als *Additamentum* op volgden. Het is duidelijk dat in de loop van de tijd, vooral na Ortelius' dood in 1598,

3. Hollandia-kaart in het *Theatrum*.

4. Hollandia-kaart in de *Epitome*.

zowel de kaart- als de tekstgelijkenissen afnemen. Dit is met name het geval in de laatste vijf Italiaanse *Epitomes* die eigenlijk geen atlasjes meer genoemd kunnen worden omdat ze slechts vier respectievelijk twee kaarten bevatten tegenover 107 respectievelijk 106 teksten.

Concluderend kan worden gesteld dat Filip Galle gelijk heeft gekregen toen hij in de inleiding van het eerste *Epitome* stelde dat Ortelius geen aanstoot zou

nemen aan het feit dat zijn *Theatrum*-kaarten en teksten voor anderen als bron fungeerden voor de *Epitomes* en ze misschien wel als reclame voor zijn *Theatrum* beschouwde. Ortelius bleef trouw aan zijn devies *Contemno et orno, mente, manu* dat reeds op zijn portret uit 1572, geschilderd door Key, voorkwam, maar ook op zijn epitaaf verscheen: "Ik sta erboven en versier, met geest en hand". Maar bij het productieproces en de finan-

5. America-kaart in het *Theatrum*.

6. America-kaart in de *Epitome*.

ciering van de *Epitomes* is Ortelius op geen enkele wijze betrokken geweest, en hij verwees er dan ook nergens naar.

Noten

* Ik dank Jan Werner (Universiteit van Amsterdam, bijzondere collecties) en Dirk Imhof (Plantijn Moretus Antwerpen) voor het geven van inzage in hun *Epitomes*.

2. Edities in het Nederlands: *Spiegel der Werelt*, *Landtspiegel*, Frans: *Miroir/Theatre du Monde*, Latijn: *Enchiridion/Epitome*, Italiaans: *Theatro del Mondo*, Engels: *Epitome or Theatre of the World*, Duits: *Außzug*.
3. J. Denucé. 1912. *Oud-Nederlandse Kaartmakers in betrekking met Plantijn*, Antwerpen. Reprint: Meridian, Amsterdam 1964, two volumes, 227-260.
4. Onlangs uitgekomen als facsimile-uitgave van de Vereniging van Anwerpse Bibliofielen.
5. Met dank voor hulp van Lia van Gemert, UvA.
6. J.H. Hessels. 1887. "Abraham Ortelii et virorum eruditorum ad eundem et ad Jacobum Colium Epistulae", herdrukt door Otto Zeller, Osnabrück 1969.
7. In feite zijn er vier *Epitomes* overgeslagen omdat ze niet eenvoudig te raadplegen zijn: 333.21, 333.22, 333.32 en 331.44.
8. Voor de volledige vertaling van alle verso "Theatrum" teksten van alle edities, zie op mijn website <http://www.orteliusmaps.com/ortindexnumber.html>.

Summary

Ortelius' *Epitomes*? / Marcel van den Broecke
Cartographic literature classifies the numerous *Epitomes* which appeared in the 16th and 17th centuries as works of Ortelius. This is correct in the sense that most *Epitomes* derived the greater amount of their information concerning maps and verso texts from Ortelius' folio world atlas - the *Theatrum Orbis Terrarum*. But Ortelius had no role in the choice of maps and texts; neither was he involved financially or emotionally. In the later *Epitomes* the resemblance with the *Theatrum* weakens and in the last five Italian editions, which hardly contained any maps and cannot be called atlases at all, any remaining resemblance has disappeared. Ortelius was tolerant of other mapmakers who exploited his *Theatrum* by reducing its size and price.

1. Zoals: C. Koeman. 1969. *Atlantes Neerlandici, Volume III. Theatrum Orbis Terrarum Ltd.*, 71-83; J. Werner. 1998. *Abraham Ortelius (1527-1598) Aartsvader van onze atlas*. UB Amsterdam/Canaletto Alphen aan de Rijn, 82-86, 94-95; D. Imhof. 1998. *De wereld in kaart. Abraham Ortelius (1527-1598) en de eerste atlas*, Museum Plantin-Moretus, Antwerpen, pp. 75-90; P. van der Krogt. 2003. *Koeman's Atlantes Neerlandici Volume IIIA*, Hes en de Graaf, 't Goy-Houten, 266-372.

De historische kaarten uit het bezit van de Stichting museum Bisdom van Vliet te Haastrecht werden maart 2010 in langdurig bruikleen genomen door het Streekarchief Midden-Holland te Gouda. Een selectie van de kaarten en tekeningen uit de collectie Bisdom van Vliet - Le Fèvre de Montigny was van 15 april tot eind mei 2010 te zien in een tentoonstelling in het Streekarchief.

Deze verrassende collectie kaarten en tekeningen was voor de museumbezoeker in Haastrecht voor een groot deel onzichtbaar omdat ze opgeborgen was achter gesloten deuren in muurkasten.¹ Van 2003 tot en met 2008 werd in het kader van een basisregistratieproject de totale museumcollectie beschreven, gedigitaliseerd en van een inventarisnummer voorzien. Daarbij werd de nog altijd in opgerolde vorm bewaarde collectie topografische kaarten nader beschouwd en werd besloten om de mogelijkheden te onderzoeken om het materiaal elders onder te brengen. Er is contact gezocht met het Streekarchief Midden-Holland omdat in een archief de kaarten voor publiek toegankelijk en raadpleegbaar zijn. Bovendien wordt het kwetsbare materiaal hier in de meest optimale omstandigheden bewaard. Uniek is dat voor het eerst in de geschiedenis van museum Bisdom van Vliet een deelcollectie elders is ondergebracht. Ter voorbereiding op de overdracht aan het Streekarchief is de collectie uitvoeriger beschreven. Daarbij zijn kaarten naar onderwerp gesorteerd, en deelkaarten bij elkaar gevoegd.

In museum Bisdom van Vliet blijft voor het publiek alles bij het oude. In de bibliotheek blijft de ingelijste hoogheem-

1. De bibliotheek van museum Bisdom van Vliet te Haastrecht met aan de wand de hoogheemraadschapskaart van de Krimpenerwaard uit 1818.

raadschapskaart van de Krimpenerwaard uit 1818 van Johannes Leupenius² de wanden sieren, samen met twee generale kaarten van de Lopikerwaard uit 1770 en 1771 en een hoogheemraadschapskaart van Rijnland uit 1746.

Aan het einde van de negentiende eeuw kwam de collectie topografische kaarten bijeen door het huwelijk van Paulina Maria Bisdom van Vliet (1840-1923) en Johan Jacob le Fèvre de Montigny (1840-

1881). Er ontstond een verzameling van zo'n 350 objecten die zeer gevarieerd is in onderwerp maar ook in wijze van vervaardiging. Er zijn manuscriptkaarten, handgetekend in inkt en aquarel, gravures, al of niet ingekleurd en er zijn kleurenlithografieën.

De verzameling Bisdom van Vliet - Le Fèvre de Montigny bestaat voornamelijk uit gebruiksvoorwerpen en niet zozeer uit verzamelobjecten en omvat kaarten en tekeningen die vanaf het

Esther Verkaik en Elien Voerman

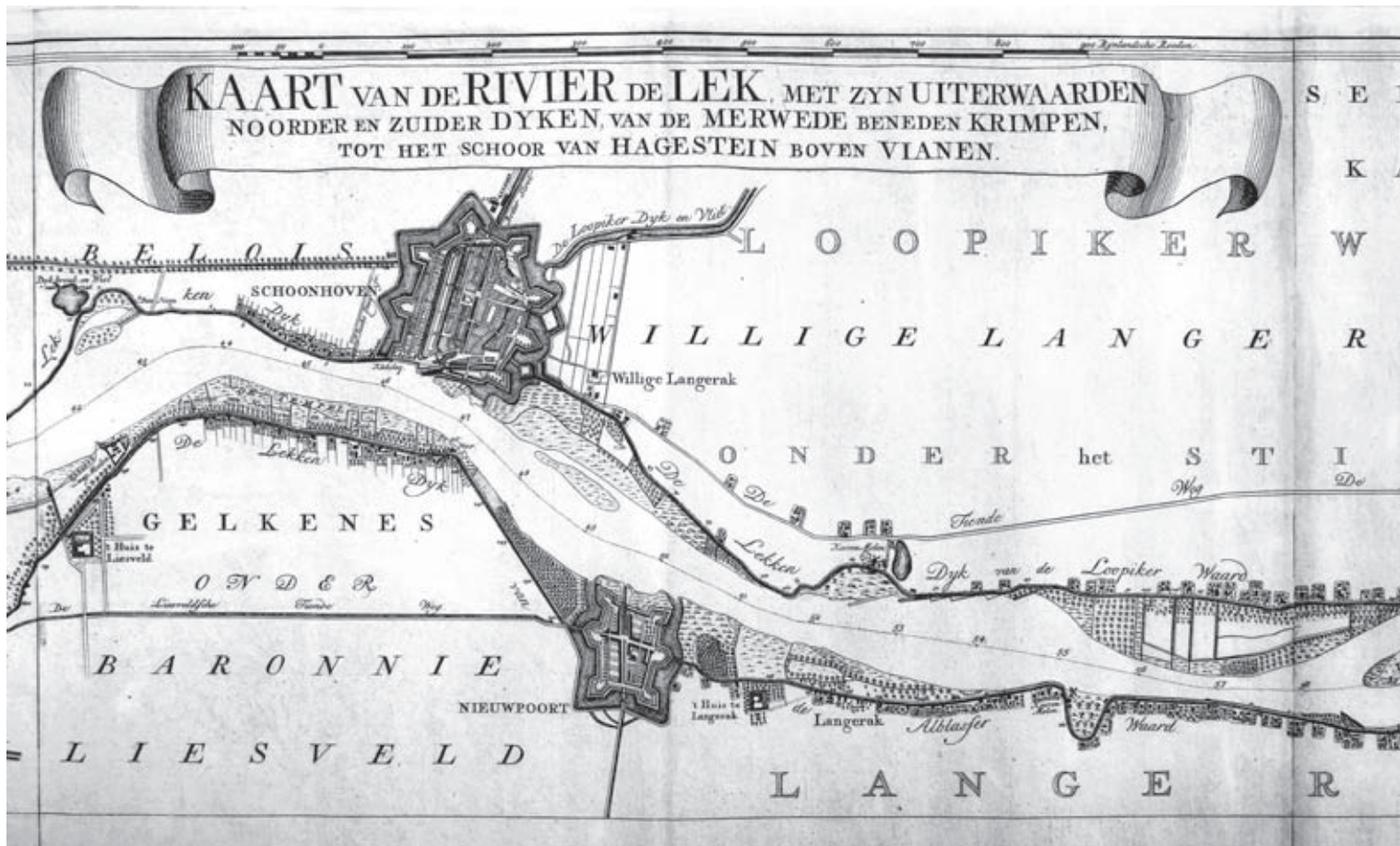
De kartografische collectie Bisdom van Vliet Le Fèvre de Montigny

Drs. E. Verkaik is
kunsthistorica.

Drs. E. Voerman
is museologe.

2. Fragment van de Kaart van de Rivier de Lek met zijn uiterwaarden noorder en zuider dyken van de Merwede beneden Krimpen tot het schoor van Hagestein boven Vianen, Melchior Bolstra, uitgever Tirion, 1751-1765. Kopergravure op papier, 52,0 x 354,0 cm, inventarisnummer BvV 8731.

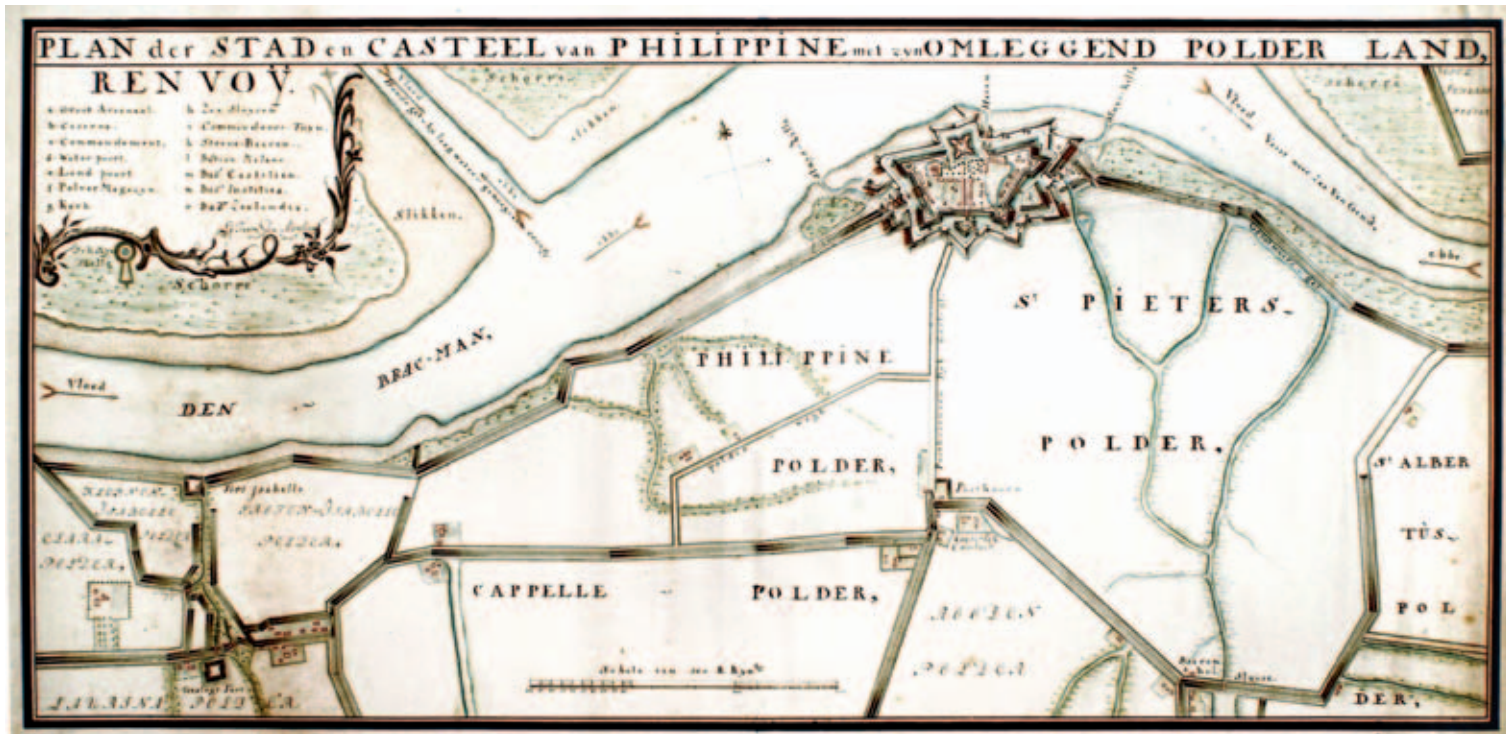
einde van de achttiende tot het einde van de negentiende eeuw zijn verworven. De collectie rust voor een belangrijk deel op twee pijlers. Aan de ene kant hadden leden van de familie Bisdom van Vliet belangrijke bestuurlijke functies in de Krimpenerwaard en waren actief als burgemeester van Haastrecht. Tevens waren leden van de familie grondbezitters en hadden ze ook als privépersonen belang bij goede kaarten uit de streek. Aan de andere kant zijn er kaarten aanwezig die dienden als studiemateriaal voor militaire en kartografische doeleinden doordat leden van de familie Le Fèvre de Montigny dit soort functies uitoefenden. Johan Jacob was de kleinzoon van Gilles Johannes le Fèvre de Montigny (1765-1821), Kolonel-Ingenieur der Genie en met name van zijn grootvader erfde Johan Jacob bijzonder kaartmateriaal, veelal in manuscript, waarop belangrijke gebeurtenissen uit de geschiedenis van de Lage Landen zijn opgetekend. Van veel kaarten is te achterhalen waarom en door wie ze zijn gemaakt en waarvoor ze zijn gebruikt. Dit maakt de collectie tot een belangrijk familiedocument.

Om de samenstelling van de collectie uiteen te zetten is gekozen om een globale indeling te maken in vier hoofdrubrieken: hoogheemraadschaps-, polder- en rivierkaarten, militaire kaarten, ontwerptekeningen en buitenlandse kaarten. Deze indeling is niet heel strikt genomen en met name de groep van militaire kaarten toont veel overlap met andere kaarten.

Hoogheemraadschaps-, rivier- en polderkaarten

Naast de hierboven genoemde hoogheemraadschapskaarten bevinden zich belangrijke rivier- en polderkaarten uit het midden en eind van de achttiende eeuw in de collectie. De gedrukte polderkaarten betreffen gebieden rondom de Krimpenerwaard, de Zuidplas, polders rond Hazerswoude, maar ook van de Haarlemmermeerpolder en van het ingepolderde gebied de Zijpe in Noord Holland. Enkele kaarten zijn met inkt bijgewerkt of voorzien van tekens, perceelnummers, namen, of andere (aan) tekeningen. Naast deze kaarten is er een

serie kadastrale kaarten van Haastrecht, al dan niet met omringende polders. Deze kaarten hebben heel direct betrekking op de bezittingen van de familie Bisdom van Vliet. Het betreft gedrukte kaarten waarop in inkt aantekeningen zijn aangebracht, maar ook manuscriptkaarten, eveneens veelvuldig voorzien van aantekeningen, met gegevens zoals perceelnummering en afmetingen. Waarschijnlijk zijn deze kaarten verzameld of gebruikt door de verschillende generaties Bisdom die zitting hadden in de hoogheemraden, en vanwege hun bestuurlijke functie als burgemeester. Het ambt van burgemeester van Haastrecht werd in de achttiende en negentiende eeuw vrijwel aansluitend van vader op zoon doorgegeven. Ook in het bestuur van de Krimpenerwaard waren verschillende leden van de familie actief. De rivierkaarten in de collectie Bisdom van Vliet - Le Fèvre de Montigny, geven voor een deel louter het verloop van de rivieren weer, maar op veel rivierkaarten zijn ook militaire objecten weergegeven. Aangezien de rivieren en het gebruik van het water onlosmakelijk zijn verbonden met de militaire verdedigingswerken van

3. *Plan der Stad en Casteel van Philippine met zyn omleggend polder land*, (J.J. ?) Le Fèvre de Montigny gesigeneerd Manuscriptkaart in potlood en inkt op papier, ingekleurd, 37,9 x 71,7 cm, inventarisnummer BvV 8695.

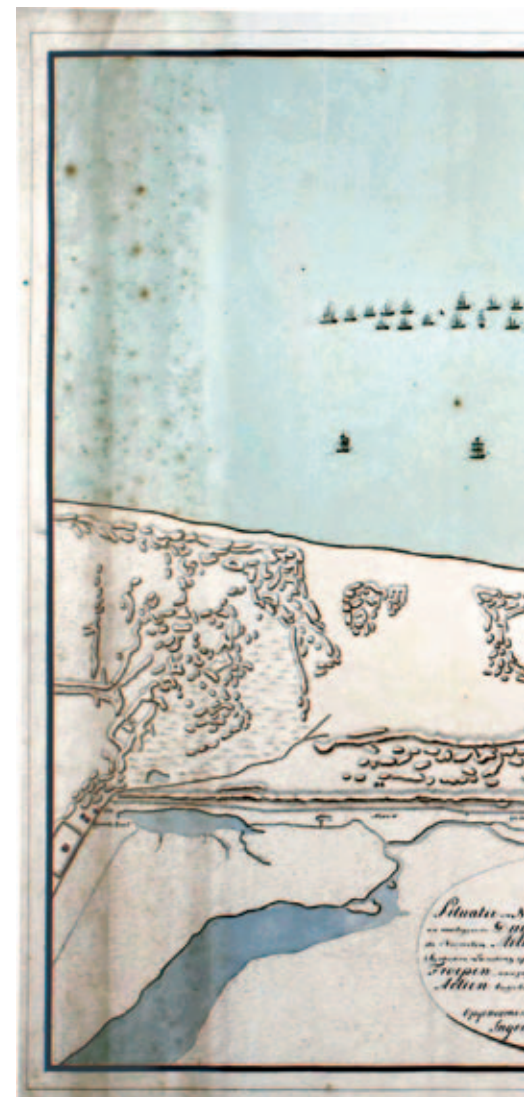
Nederland is het duidelijk dat in de verzameling Bisdome van Vliet beide typen kaarten aanwezig zijn. Immers, de regeling van het rivierenstelsel en de aanleg van de waterlinies met bijbehorende inundatieplannen waren zowel voor de militairen in de familie als de bestuurlijke functionarissen en grootgrondbezitters van groot belang.

Om binnen het gebied van de Krimpenerwaard te blijven, wordt als voorbeeld hiervan een kaart van de rivier de Lek van de hand van Melchior Bolstra, landmeter van Rijnland vanaf 1731, getoond (figuur 2). Deze kopergravure is in 1765 uitgegeven in zeven bladen. In de collectie bevindt zich een aan elkaar gezet exemplaar.³ Bolstra kreeg opdracht de Lek in kaart te brengen omdat er grote behoefte was de rivierbeddingen aan te passen en andere maatregelen te treffen om de rivier beter beheersbaar te maken. In deze periode ontwikkelde Bolstra samen met Johan Lulofs (inspecteur van de rivieren van de provincie Holland vanaf 1754) aanpassingsplannen in de rivierbedding om de rivier veiliger te maken en goed bevaarbaar te houden. Van de kaarten die hiervoor getekend werden, zijn ook in de collectie Bisdome van Vliet - Le Fèvre de Montigny exemplaren aanwezig.

Uit de achttiende eeuw stamt ook een aantal gedrukte kaarten van de rivieren die in verbinding staan met de Lek, en de problematiek rondom de beheersbaarheid van deze rivieren illustreren: stroomopwaarts de voorgestelde aanpassingen van de rivieren rond het Pannerdens Kanaal in de Bijlandsewaard, meer stroomafwaarts de aanpassingen aan de Oude Maas.⁴

Naast de gedrukte kaarten zijn er verschillende manuscriptkaarten van riviervakken in de Krimpenerwaard, maar ook van riviermonden bij Zuid-Holland en Zeeland; de loop van de rivieren Mark en Dintel, het Stoutersgat en de bedijking bij Middelharnis op Overflakkee. Bij kaarten van de Philipinewal in Zeeuws Vlaanderen (zie figuur 3), de IJssel bij Kampen en de polder van Dronten gaat

4. *Caart der Situatie in Noord-Holland van de Zand Dijk, en voorliggende Duynen, langs de Noord-Zee; waarop de Respective Militaire Dispositien der Engelschen (bij hunne Landing op den 27e Augustus 1799) en die der Bataafsche Troepen, aangegeven zijn, alsmeede de plaatsen der voorgevallene Actien tusschen de grootte en klyne keeten*, Luitenant Kolonel Ingenieur G.J. le Fèvre de Montigny gesigeneerd, 1799. Manuscriptkaart in inkt en aquarel op papier, 50,2 x 93,2 cm, inventarisnummer BvV 8714.

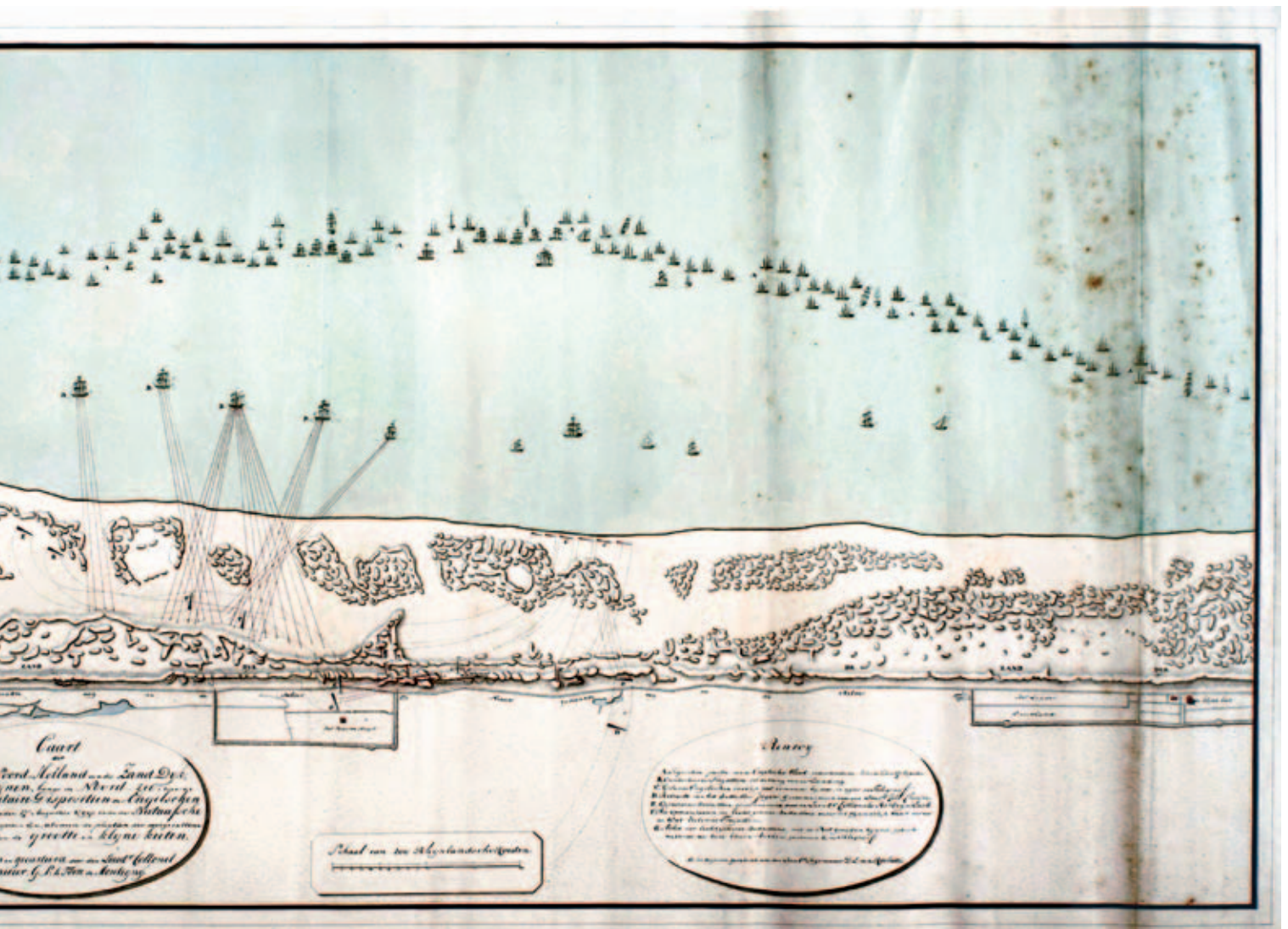

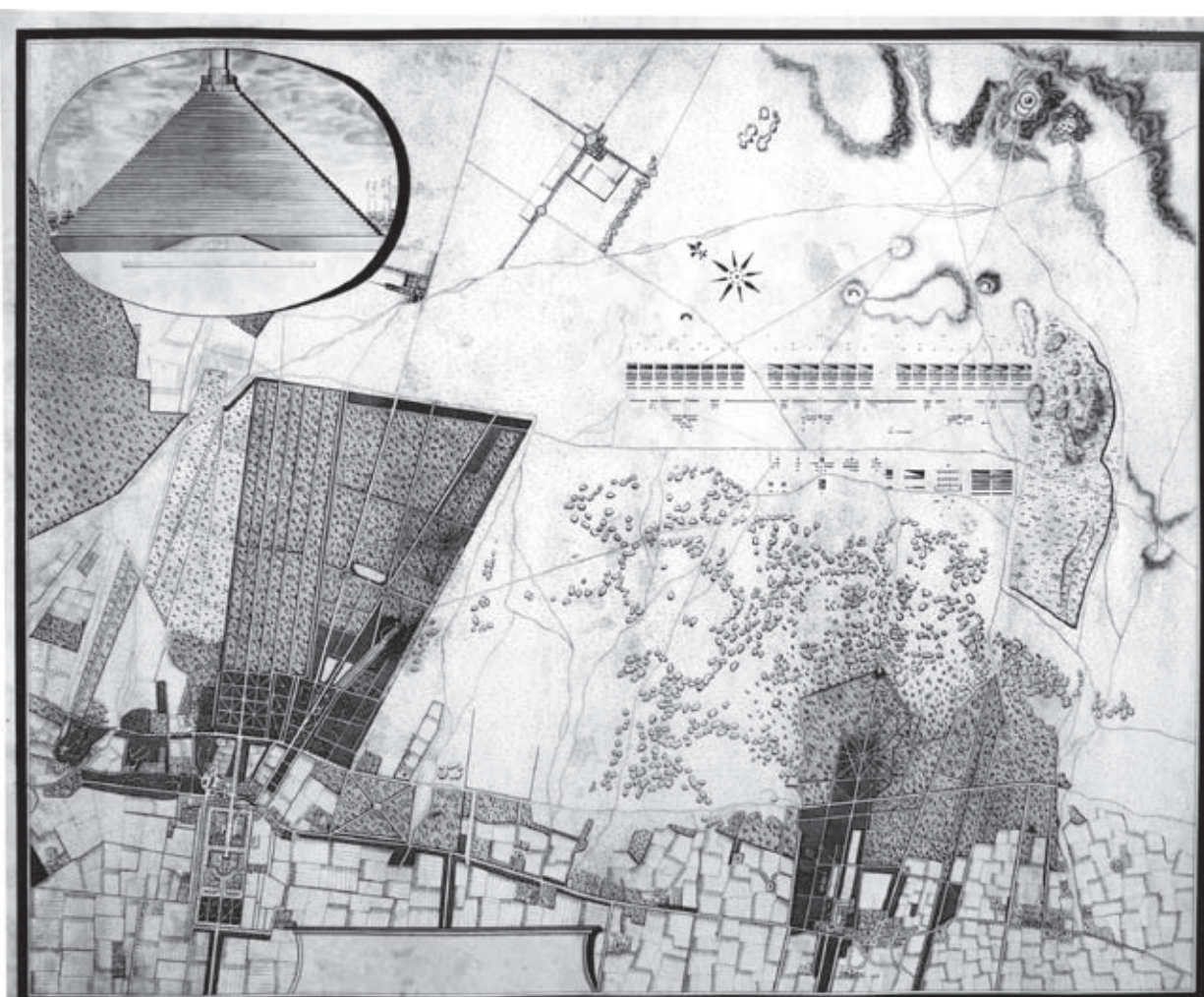
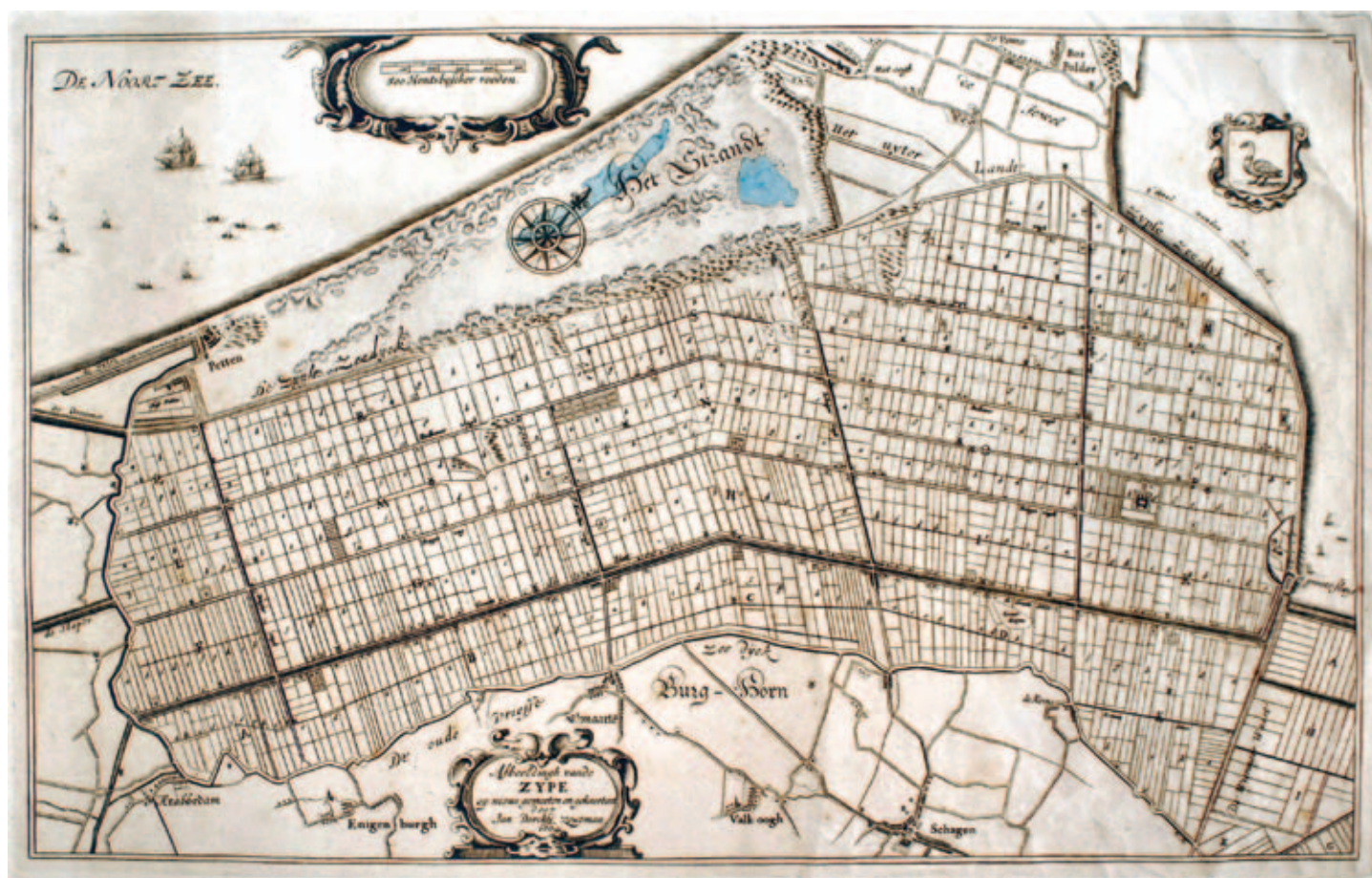
het om zeer gedetailleerde en ingekleurde tekeningen van niet alleen het riviervak maar ook de aanliggende polders met sloten en bijbehorende (inundatie)sluizen en dammen. Op de andere manuscriptkaarten is veelal het verloop van de rivier in pen getekend, met blauw gekleurde inundatiegebieden, en vaak informatie over stromingen en rivierdieptes. Uit de tweede helft van negentiende eeuw is de 'Waterstaatskaart van Nederland' in de collectie aanwezig. Dit is een in kleurenlithografie gereproduceerde kaartserie waarbij naast deelkaarten van Nederland statistische gegevens worden vermeld over waterstaatkundige zaken als ligging, grenzen en oppervlakten van polders, grondwaterpeilen en overzichten van de hoogteligging. Deze serie werd uitgegeven door de Topografische Inrichting te Den Haag van 1865-1891.⁵

Militaire kaarten

In de collectie Bisdom van Vliet - Le Fèvre de Montigny bevinden zich bijzondere manuscriptkaarten die inzicht geven in het werk van de militaire kartograaf. Hierbij is met name het werk van G.J. le Fèvre de Montigny (1765-1821) zeer indrukwekkend. Net als bij zijn vader, kapitein-ingenieur Johannes Nicolaas le Fèvre de Montigny, viel het werk van Gilles Johannes als militair-ingenieur nauw samen met dat van kartograaf.⁶ In de collectie Bisdom van Vliet - Le Fèvre de Montigny bevinden zich een aantal kaarten die met zekerheid aan Johannes Nicolaas zijn toe te schrijven, met name van gebieden in Overijssel en Zeeland. Van Gilles Johannes is niet alleen door hem als militair-kartograaf vervaardigd werk aanwezig maar ook materiaal dat gerelateerd is aan zijn functies voor het kadaster.⁷

In 1799 woedde een korte maar hevige strijd op Nederlands grondgebied. Een Brits-Russische troepenmacht landde op de kust van Noord-Holland met als doel de Franse overheersing in de Bataafse Republiek te beëindigen. Kolonel C.R.T. Kraijenhoff (1758-1840) leidde de Bataafse tegenaanval en Gilles Johannes le Fèvre de Montigny was commandant van een versterking op het kruispunt Zanddijk (Hondsbosche) en Dromerdijk. Hij maakte van de situatie voor de kust aan de vooravond van de landing een gedetailleerde militaire kaart waarvan twee versies in manuscript in de collectie Bisdom van Vliet worden bewaard⁸ (figuur 4). De kaart van Le Fèvre de Montigny werd in druk opgenomen in de publicatie *Geschiedkundige beschouwing van den oorlog op het grondgebied der Bataafsche Republiek in 1799* door Cornelis Kraijenhoff uit 1832.⁹

5. Afbeelding vande Zype, Jan Dircksz. Zoutman, 1664. Kopergravure op papier, 25,3 x 40,2 cm, inventarisnummer BvV 8597.

6. Carte du Camp d'Utrecht commande par le general en chef Marmont, G.J. le Fèvre de Montigny, circa 1804. Manuscriptkaart op papier in inkt en aquarel, 63,5 x 76,8 cm, inventarisnummer BvV 8560.

Van het gebied in Noord-Holland waar deze slag zich in 1799 afspeelde, de Zijper polder, zijn een aantal kopergravures aanwezig in de collectie Bisdom van Vliet van de hand van landmeter Jan Dirksz. Zoutman. Hij vervaardigde een uitvoerige polderkaart van de Zijpe die in drie verschillende formaten verscheen.¹⁰ In de collectie Bisdom van Vliet zijn twee kleine Zoutman-kaarten uit 1664 en drie losbladige grote Zoutman-kaarten uit 1665 aanwezig. Aannemelijk is dat deze kleine Zoutman-kaart door Le Fèvre de Montigny als studiemateriaal werd gebruikt. Zo zijn de meertjes 'het Zwanenwater' vlak achter de kust in de kaart op figuur 5 in aquarel ingetekend en zijn aanpassingen in het dijkenstelsel aangebracht.

Een andere kaart van Le Fèvre de Montigny die in kopergravure werd uitgevoerd is die van het 'Camp d'Utrecht' uit circa 1804 (figuur 6). Deze kaart van het gebied tussen Zeist en Austerlitz met de indeling van het kamp van de Franse en Bataafse legers, is in verschillende stadia in manuscript en in druk in de collectie Bisdom van Vliet - Le Fèvre de Montigny aanwezig. Linksboven in de kaart is in een ovaal cartouche de piramide afgebeeld die door de soldaten werd gebouwd.

Ontwerptekeningen van waterwerken en fortificaties

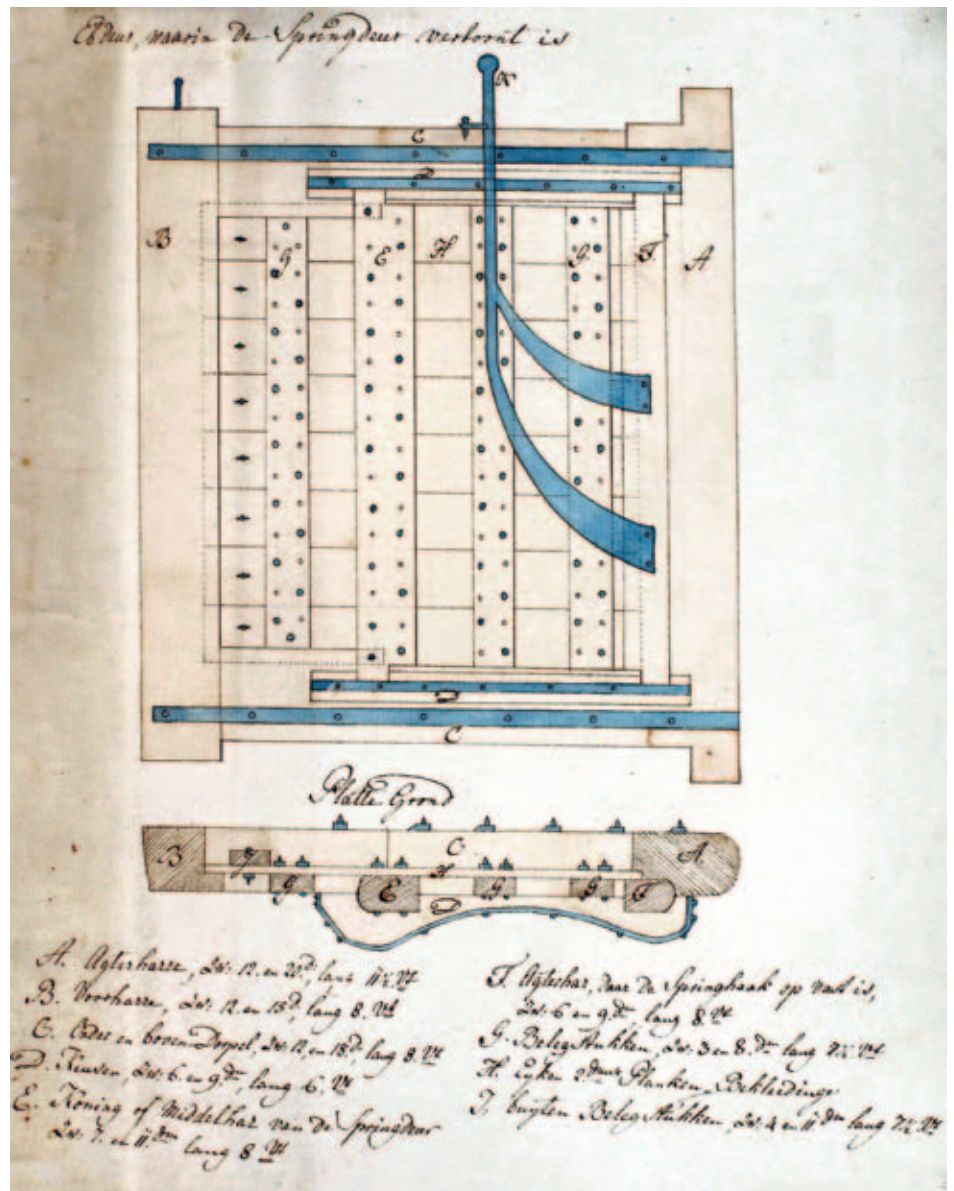
Tekeningen van waterwerken en fortificaties vullen de topografische kaarten aan. Het betreft hier een opmerkelijke verzameling tekeningen van uiteenlopende projecten, in manuscript, met het gemeenschappelijk element dat het militaire projecten betreft of tekeningen van sluizen en dammen, die dus ook militaire functies hadden (figuur 7). De tekeningen zijn van projecten uit verschillende delen van het land. Een groot aantal tekeningen heeft betrekking op het gebied rond de Noord- en West-Brabantse waterlinie en gebieden in Zeeland zoals de polders rond Terneuzen en Axel. Het betreft tekeningen van fortificaties en sluizen onder andere bij Steenberg, Bergen op Zoom en het fort Steelhoven bij Geertruidenberg (figuur 8). Ook is er een ver uitgewerkte serie ontwerptekeningen voor sluizen en dammen in de Polsbeek, een uitloper in de IJssel bij Zutphen. Deze pasten waarschijnlijk in het inundatiesysteem ter beveiliging van de stad, en zijn afkomstig uit het archief

van G.J. le Fèvre de Montigny (figuur 9). Tenslotte zijn er verschillende schetsen en tekeningen van munitieopslagplaatsen, dijkverstevigingen, bruggen etc. waarop geen directe titel of bijschrift is gevonden.

Buitenlandse kaarten

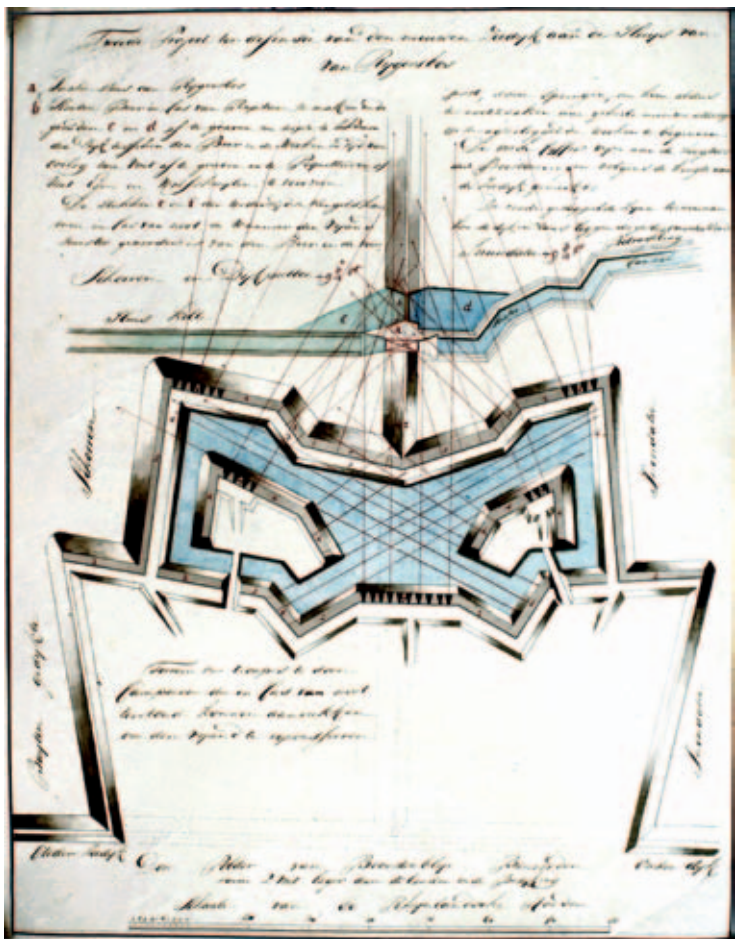
De buitenlandse kaarten uit de collectie Bisdom van Vliet - Le Fèvre de Montigny zijn wat minder gevarieerd van aard dan de kaarten die de delen van het Koninkrijk betreffen. Het merendeel van de buitenlandse kaarten is gedrukt, veelal in steendruk, en dateert uit de negentiende eeuw. Ruim de helft van de circa honderd buitenlandse kaarten betreft het grondgebied van het huidige Indonesië. Bijzonder

is de vrijwel complete serie topografische kaarten van Java, per residentie in een papieren omslag, en uitgegeven door de Topografische dienst te 's-Gravenhage van 1857-1877 (figuur 10). Ook zijn er een aantal kaarten van de hand van F.W. Junghuhn (1809-1864).¹¹ Deze uit Westfalen afkomstige ontdekkingsreiziger en kartograaf bracht de geografie, geologie en natuur van Java en de Bataklanden op Sumatra in kaart. Aannemelijk is dat deze kaarten door Johan Jacob le Fèvre de Montigny (1840-1881) werden aangeschaft. Hij huwde in 1869 Paulina Bisdom van Vliet en na het overlijden van zijn schoonvader Marcellus Bisdom van Vliet (1806-1877) nam hij diens functie als burgemeester van Haastrecht over.¹² Johan Jacob had een opleiding tot zeevaartofficier gevolgd. Hij maakte in 1855-

7. Ebdeur waarin de Springdeur verhoort is. Manuscripttekening in inkt en aquarel op papier, 23,8 x 30,1 cm, inventarisnummer BvV 8682.

8. Tweede Project ter defensie van den nieuwen Zee-dijk aan de Sluys van Rygersbos... Manuscripttekening in inkt en aquarel op papier, 38,7 x 30,6 cm, inventarisnummer BvV 8643.

1856 en in 1857-1859 twee jaar durende zeereizen op het fregat 'Admiraal van Wassenaer'. In 1859 voer hij naar West-Indië op het transportschip 'de Helden'.¹³ Niet alleen in de collectie kaarten komt zijn interesse voor deze gebieden tot uiting, maar ook in de uitgebreide bibliotheek die in museum Bisdom van Vliet aanwezig is.

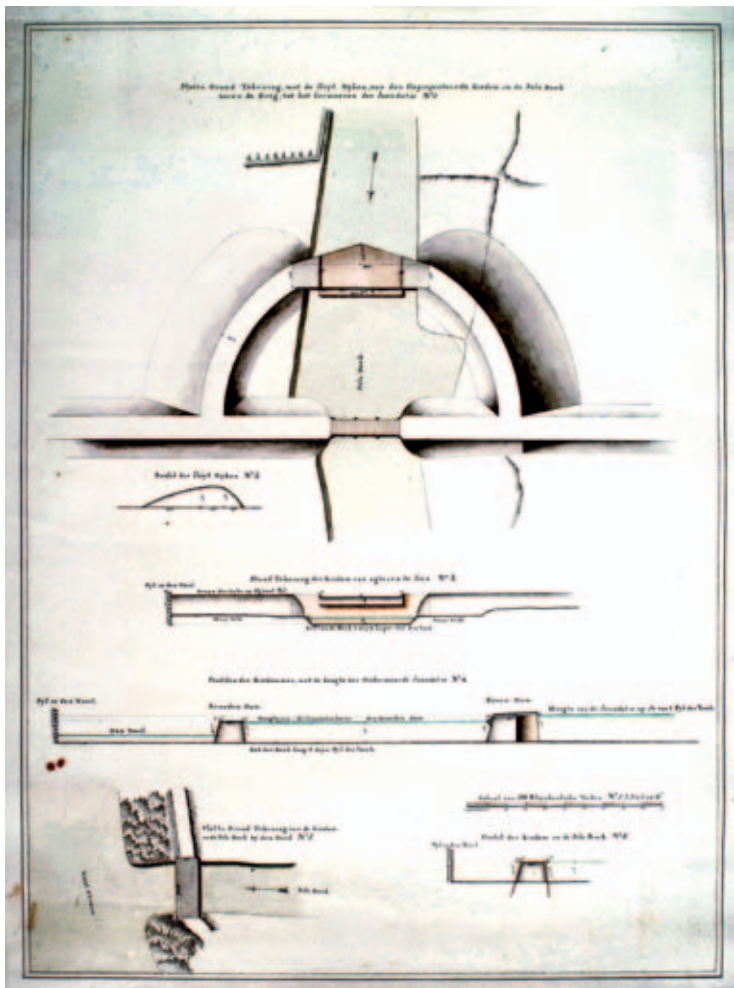
In de kaartencollectie bevinden zich verschillende kaarten die direct verband hebben met stukken uit het archief Bisdom van Vliet, met name uit de nalatenschap van G.J. le Fèvre de Montigny en J.J. le Fèvre de Montigny. Uitgebreid onderzoek naar dit archief, en de samenhang met de kaarten en de collectie boeken zal in de toekomst meer inzichten geven in de kaarten en tekeningen die nu in het Streekarchief Midden-Holland bewaard worden.

Dit artikel was eerder opgenomen in het maartnummer van het tijdschrift Geo-Info, (2011-3), pp 19-23.

Noten

1. Zie voor informatie en openingstijden: www.bisdomevanvliet.nl.
2. Voor deze kaart zie: J. Leupenius. 1980. *Kaart van het Hoogheemraadschap van de Krimpenerwaard 1683*, inleiding door C.R. Schoute, Alphen aan den Rijn. In de collectie Bisdom van Vliet Le Fèvre de Montigny bevinden zich in totaal vier versies van deze Hoogheemraadkaart. Een losbladige versie uit 1755, een losbladige en een ingebonden versie uit 1792 en een ingelijst en gekleurd exemplaar uit 1818.
3. P. van den Brink. 1998. 'In een opslag van het oog'. *De Hollandse rivierkartografie en waterstaatszorg in opkomst, 1725-1754*. Alphen aan den Rijn, 118.
4. Van den Brink 1998, 127.
5. Inventarisnummer BvV 9227-9246. De serie is incompleet.
6. A.J. van der Aa. 1852-1878. *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt*. Haarlem, deel 6, 75-76.
7. M.D. Lammertse. 1951. Kolonel-Ingenieur der Genie G.J. le Fèvre de Montigny, in: *Ons Leger*, 35(december 1951)12, 21-22. Le Fèvre de Montigny was nauw betrokken bij de nieuwe belasting op de verponding die in 1806 werd ingesteld. Na de inlijving van

9. Plattegrond Tekening met de sluyt Dyken van den Geprojecteerde Kisdam in de Pols Beek boven de Brug tot het formeeren der Inondatie No 1. Manuscripttekening in inkt en aquarel op papier, 58,8 x 47,5 cm, inventarisnummer BvV 8674.

10. *Topographische kaart der Residentie Pekalongan*, uitgave van de Topografische inrichting Den Haag, na 1863. Steendruk in kleur op papier, 59,8 x 74,2 cm, inventarisnummer BvV 9260.

- Nederland bij Frankrijk werd Gilles Johannes op 17 december 1810 aangesteld als Chef de Bataillon der Genie en in 1811 werd hij de eerste administrateur voor het kadaster, met behoud van zijn rang in het Franse leger.
8. J.J. Schilstra. 1886. 'De invasie van de Engelsen en de Russen in Noord-Holland in 1799 en de 'Hondsbossche', in: *Zesde uitgave van 'vrienden van de Hondsbossche'*. 1886, 14.
9. Deze publicatie is aanwezig in de bibliotheek van museum Bisdom van Vliet, inventarisnummer BvV 7921.
10. J. Belonje. 1886. 'Cartografie van de Zijpe', in: *Zijper Historie Bladen*. 1886, 13.
11. Inventarisnummer 7851-7860. Van Junghuhn zijn eveneens een aantal publicaties in de bibliotheek van museum Bisdom van Vliet aanwezig.

12 C.H. de Jonge. z.j. *Gids van het museum der Stichting Bisdom van Vliet*. 4.

13. C. van Someren. 2001. *Paulina de laatste Bisdom van Vliet*. Gouda, 37.

Summary

The Bisdom van Vliet – Le Fèvre de Montigny Cartographical Collection / Esther Verkaik and Elien Voerman

A surprising collection of maps and drawings which had been largely invisible for visitors to the Bisdom van Vliet Museum in the town of Haastrecht, stored as it was behind locked doors, came to light when all the Museum's Collections were described and digitised from 2003 until 2008. As part of the project, the collection of rolled maps was researched

closely and it was decided to look into the option of storing them elsewhere. As a result, the maps have been transferred to the Regional Archive for Central Holland in Gouda, because here the maps would be publicly accessible. Moreover, the vulnerable maps would be stored here under more favourable conditions. This article marks the loan from the Museum to the Regional Archive.

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Elger Heere (e.heere@geo.uu.nl) of

Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

Universiteitsbibliotheek Groningen

Tonnis Musschenga

Adres en contactgegevens

Bibliotheek Rijksuniversiteit Groningen

locatie Universiteitsbibliotheek

Broerstraat 4, 9712 CP Groningen

Sector Algemene Publieksdiensten en Collectievorming /

Bijzondere Collecties (BC)

Contactpersoon: Tonnis Musschenga

Tel.: 050-3635064

E-mailadres: t.e.musschenga@rug.nl

<http://www.rug.nl/bibliotheek/locaties/ub/KaartenAtlassen>

Toegankelijkheid

Op de derde verdieping bevindt zich de zaal Bijzondere Collecties (kamer 321) waarvan de kaartenzaal een onderdeel is. Er zijn op deze zaal 15 studiezitplaatsen. De kluis ligt naast de studiezaal, waardoor er nauwelijks wachttijden zijn. De reguliere openingstijden zijn op werkdagen van 9-17 uur. Op vertoon van uw lenerspas krijgt u materiaal ter inzage. Bent u een incidentele bezoeker dan kunt u een dagpas bij de Uitleenbalie (1e verdieping) aanvragen, deze kost € 2,00 (legitimatiebewijs is daarbij noodzakelijk). Na overleg mag u, uitzonderingen daargelaten, zelf een digitale foto maken (zonder flits) voor eigen gebruik. Via onze beroepsfotograaf is het mogelijk foto's te laten maken die geschikt zijn voor publicatie (tiff-bestanden), natuurlijk na overleg, tegen betaling en met bronvermelding. De levertijd van deze tiff-bestanden is 2 à 3 weken.

Omvang

De collectie van de kaartenzaal omvat een handbibliotheek van ca. 1300 titels, 200 atlassen van voor 1940 en 30 atlassen van voor 1800. Daarnaast bestaat de collectie uit ca. 1300 losse kaarten, ca. 550 gevouwen kaarten (meest stadsplattegronden), ca. 100 opgerolde wandkaarten op stok, topografische kaartseries 1:25.000 en 1:50.000 vanaf 1970 tot heden en thematische kaartseries (deels alleen van Noord-Nederland), te weten de bodemkaart, geologische kaart, geo-

morfologische kaart en waterstaatskaart. De handbibliotheek bestaat uit algemene kartografische literatuur, catalogi van hetgeen elders aanwezig is, bibliografische overzichtswerken, facsimiles van oude atlassen en natuurlijk nieuwe atlassen en kaarten. Voor de grotere kaarten en atlassen is er een aparte grote studietafel. De handboekery, de losse kaarten en de atlassen zijn allemaal in de OPC-catalogus te vinden.

Profiel

De Universiteitsbibliotheek bezit een algemene kartografische collectie met nadruk op nationale, topografische, geografische en thematische atlassen. Door middel van facsimiles van oude atlassen en kaartboeken kan de gebruiker ook een beeld krijgen van de geschiedenis van de kartografie. Verder wordt geprobeerd een goede doorsnee te verkrijgen van de producten van de bloeiperiode van de Nederlandse kartografie van de 16e-18e eeuw. Speciaal verzamelgebied voor de bibliotheek is Noord-Nederland (Groningen, Drenthe) en Noordwest Duitsland (Ost-Friesland).

Herkomst en verwerving

De Universiteitsbibliotheek verkrijgt atlassen en kaarten door aankoop en schenking. Na de oprichting in 1614 schenkt de burgemeester van Groningen als eerste een Mercator-atlas. Ook komt er in de eerste catalogus, uit 1619, een Ortelius-atlas voor. Maar veel atlassen

worden er niet aangeschaft. In 1961 telt Koeman 17 stuks van voor 1800. Het 'Groningana'-legaat van Mello Backer dat in 1899 in de bibliotheek terecht komt, bevat naast boeken (1000 titels), ook een verzameling atlassen (13 stuks) en losse kaarten (250 stuks) met betrekking tot stad en provincie Groningen, waaronder vele manuscriptkaarten. Mello Backer (1807-1883) was een telg uit een adellijk geslacht, ongehuwd en meester in de rechten. Hij vervulde vele bestuursfuncties in Groningen (o.a. Provinciale Staten, Commissie van Landbouw en het Doofstommeninstituut). Backer was een echte verzamelaar en niet alleen van boeken en kaarten. Andere particuliere schenkers van kaarten aan de Bibliotheek Rijksuniversiteit Groningen waren onder anderen Acker Stratingh (vader) en Pelinck Stratingh (zoon) (1925) en de Provincie Groningen (1989). Acker Stratingh werkte ook mee aan de eerste thematische kaart in Nederland, namelijk de geologische kaart van de provincie Groningen (1837). Kaarten vervaardigd in het buitenland zijn nauwelijks aanwezig. Een van de kartografische hoogtenpunten in de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Groningen bevindt zich in de *Cronycke van Hollandt Zeelandt en Vrieslant* van Cornelius Aurelius (1517). Hierin is namelijk de oudste in Nederland gedrukte kaart gebonden. Deze wereldkaart, een houtsne, werd voor het

Kaartencollecties in Nederland

1. Bibliotheek Rijksuniversiteit Groningen, voorzijde Broerstraat.

2. Manuscriptkaart van het in de Dollard verdrongen land door Hendricus Teysinga, 1735 (uklu 01-29-04).

eerst in 1514 gedrukt door Jan Seversz. in Leiden, tevens de uitgever van de Divisiechroniek.

Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen

Binnen de Rijksuniversiteit Groningen heeft de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen (locatie: Nettelbosje 2, 9747 AE Groningen) nog een eigen collectie. Hier treft u ruim 500 atlanten, waaronder thematische en historische atlanten aan. U kunt de atlanten ter plaatse raadplegen. Op de atlantenkast ligt een overzicht van alle aanwezige atlanten met een thematische en een regionale index. Daarnaast is er nog het CRIG, het Centrum voor Ruimtelijke Informatiekunde Groningen (locatie: Landleven 1, 9747 AD Groningen). Het CRIG stimuleert en ondersteunt het gebruik van ruimtelijke analyse- en visualisatietechnieken binnen en buiten de faculteit. U treft er onder andere een kartograaf, een medewerker ruimtelijke informatiekunde en een geohelpdesk aan.

Websites en beeldbanken

Op de website van de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Groningen is algemene informatie met betrekking tot de collectie kaarten en atlanten te vinden: <http://www.rug.nl/bibliotheek/locaties/ub/KaartenAtlanten>. Een aparte website geeft antwoord op de vraag in welk jaar welke boeken en kaarten zijn verworven voor de bibliotheek: <http://cartografie.eldoc.ub.rug.nl/root/Boeken>. In de

online catalogus van de bibliotheek kan ook apart gezocht worden op kartografisch materiaal: <http://catalogus.rug.nl>. Daarnaast heeft de collectie van de Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen een eigen website: <http://www.rug.nl/bibliotheek/locaties/bibEBR/Collecties/collectierw>, evenals het Centrum voor Ruimtelijke Informatiekunde Groningen: <http://www.rug.nl/frw/voorzieningen/crig/index>.

De collectie kaarten en atlanten van de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit

Groningen heeft een eigen beeldbank: <http://kaarten.abc.ub.rug.nl>. Veel van de hier getoonde kaarten komen uit de verzameling van Mello Backer en hebben Groningen (stad en provincie) en omliggend gebied (Drenthe en Oost-Friesland) als onderwerp. Ook de rest van Nederland en Europa is echter goed vertegenwoordigd. In totaal betreft het hier ongeveer 800 kaarten, waarvan ongeveer 200 uit de 'Groningana'-collectie van Mello Backer. De indeling is geografisch, van een klein naar een groter gebied (provincie, land, werelddeel, wereld). Hiermee is een groot deel van het kluis-materiaal nu voor ieder toegankelijk.

Belangrijkste literatuur

Groothuis, Wil, 'De kaartencollectie van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen' in: *Caert-Thresoor* 9 (1990), 3, blz. 37-41.

Groothuis, Wil, & Cathrienus Schaafsma, [acht beschrijvingen van oude kaarten uit de collectie van de Universiteitsbibliotheek], in: Gerda C. Huisman (red.), *De wereld aan boeken*. Groningen: Universiteitsbibliotheek, 1987, blz. 109-118.

Lijst van kaarten van gedeelten der provincie Groningen en der geheele provincie Groningen / verzameld door M. Backer. Groningen: Gebr. Hoitsema, [1874]. (Bijdragen tot de kennis der provincie Groningen; 18e st.)

Beredeneerde lijst van plattegronden der stad Groningen / verzameld door M. Backer. S.l., s.n., ca. 1890].

3. Wereldkaart uitgegeven door Jan Seversz. te Leiden in 1514 (uklu vb-- 5).

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Sjoerd de Meer

E-mail: de.meer@hccnet.nl

Spiegel van de Zuiderzee: geschiedenis en cartobibliografie van de Zuiderzee en het Hollands Waddengebied / Erik Walsmit, Hans Kloosterboer, Nils Persson & Rinus Ostermann. – HES & De Graaf Publishers, Houten 2009 [Utrechtse Historisch-Cartografische Studies, Explokart Serie 9]. – 744 p.; ill. in kleur. – ISBN 9789061942306. Prijs € 150,-.

Al lange tijd werkt de Utrechtse onderzoeksgroep Explokart aan een reeks monografieën van Nederlandse regio's, waarin het beschikbare gedrukte kaartmateriaal wordt

verzameld, systematisch beschreven en in veel gevallen afgebeeld. De recentere delen van de reeks zijn daarnaast voorzien van uitgebreide inleidingen.

Gedrukte kaarten vragen een eigen aanpak. Zijn manuscriptkaarten uniek en eenmalig, veel gedrukte kaarten zijn regelmatig herdrukt. Voor zo'n herdruk werden de koperplaten meestal niet fundamenteel aangepast, maar werden vaak wel enkele veranderingen aangebracht. Die aanpassingen betroffen vooral het jaartal en de namen van de opdrachtgevers, maar soms ook een deel van de topografische informatie. Dergelijke kaarten bieden daarmee een combinatie van informatie uit verschillende tijdstippen. Het ontrafelen van verschillende edities is daarom van groot belang voor degenen die de kaarten willen gebruiken om informatie over landschappelijke veranderingen te reconstrueren. De kern van de meeste delen uit deze reeks – en ook die van het onderhavige deel – bestaat daarom uit een systematische en volledige kartobibliografie: een systematische beschrijving van de kaarten en van alle bekende edities ervan.

De Zuiderzee en de westelijke Waddenzee vormen een zeer interessant gebied voor de studie van kaarten, omdat er zoveel in het landschap veranderde. Kustlijnen, geulen, zandbanken en, daardoor, scheepvaartroutes maakten soms in korte tijd grote veranderingen door. Die veranderingen hadden voor een deel natuurlijke oorzaken, maar er is ook door de eeuwen

heen menselijke invloed geweest. Zo heeft landbouw in de aangrenzende veengebieden geleid tot daling van het maaiveld, waarna het de zee wel erg makkelijk werd gemaakt om grote stukken land te overstroom. Een aantal van de oudst bekende – en al vroeg verdronken – veennedersettingen heeft in het besproken gebied gelegen.

De waarde en de leesbaarheid van dit boek worden sterk vergroot door de uitvoerige inleidingen, geschreven door erkende deskundigen. Die inleidingen gaan over thema's die zeer relevant zijn om het kaartmateriaal te kunnen plaatsen en begrijpen. Erik Walsmit behandelt de wordingsgeschiedenis van de Zuiderzee, waarna Jan van Broekhoven nader ingaat op de eilanden Urk, Schokland, Marken en Wieringen. In een volgend hoofdstuk beschrijft de geograaf Ben de Pater de vele plannen voor afsluiting en gehele of gedeeltelijke inpoldering van de Zuiderzee, tot aan de bouw van de Afsluitdijk (1932) die het einde betekende van de Zuiderzee en die tevens de in dit boek behandelde periode afsluit. De andere drie inleidende hoofdstukken gaan over de scheepvaart: Peter Sigmond schrijft over de havensteden, Willem Mörzer Bruyns over de navigatie en Hans Kloosterboer en Erik Walsmit over de nautische kartografie van de Zuiderzee en de zeegeaten. Het zijn zonder uitzondering boeiende en goed geschreven hoofdstukken, waarbij wel opvalt dat de kaarten door deze auteurs niet de basis van hun verhaal vormen maar voornamelijk als illustraties worden gebruikt. Dat valt vooral op bij het artikel van Sigmond, die goede informatie geeft over de ruimtelijke ontwikkeling van de afzonderlijke havensteden maar consequent weigert dat verhaal te koppelen aan het kaartmateriaal. Het hoofdstuk over de nautische kartografie vormt een logische overgang naar de kartobibliografie, die bijna tweederde van het boek uitmaakt. Het boek sluit af met een aantal bijlagen, registers (waaronder een persoonsnamenregister) en een Engelse samenvatting.

Met dit boek is het kaartmateriaal van het Zuiderzeegebied voorbeeldig ontsloten. Een boek als dit vormt dan ook geen eindpunt, maar is juist een perfecte basis voor verder onderzoek. Dergelijk onderzoek kan gaan over de ruimtelijke veranderin-

gen die het gebied heeft doorgemaakt en die, althans voor de afgelopen vijf eeuwen, op geen betere manier te volgen zijn dan door een reeks van oude kaarten uit verschillende tijdstippen naast elkaar te leggen.

Er zijn echter ook andere onderzoeksvragen denkbaar, bijvoorbeeld naar de beeldvorming van het Zuiderzeegebied. Kaarten zijn geen objectieve weergaven van de werkelijkheid, maar ze geven de werkelijkheid weer zoals die werd waargenomen of gewenst door de kartograaf en door zijn opdrachtgevers. Zo kan onderscheid worden gemaakt tussen streekbewoners en 'outsiders' die, hoewel ze elkaar onderling beïnvloeden, toch vaak verschillende visies op een gebied hebben. Een ander relevant onderscheid is dat tussen landkaarten die de Zuiderzee vanuit het land bekijken en zeekaarten die juist vanuit het water kijken. In het eerste geval is de Zuiderzee vaak een bedreiging, in het tweede vooral een route, of een bron van visvangst. In de loop van de tijd veranderde het perspectief op de Zuiderzee. Ging het in eerste instantie vooral om het afwenden van een bedreiging, later kwam steeds meer de mogelijke inrichting van het nieuwe land centraal te staan. De discussie over het nieuwe land ging voor een deel over het onderbrengen van functies, zoals landbouw, wonen, verkeer en, later, natuur.

Voor al dit soort toepassingen is de degelijke, wetenschappelijk verantwoorde inventarisatie van het kaartmateriaal die nu voor ons ligt, een noodzaak. Onderzoekers naar de geschiedenis van het Zuiderzeegebied zullen dit standaardwerk tot in lengte van jaren raadplegen.

Hans Renes

Besprekingen

Zeeuwse kaarten voor de VOC: het kaartenmakersbedrijf van de Kamer Zeeland in de 17de en 18de eeuw / Ruud Paesie. - Zutphen: Walburg Pers, 2010. - 104 p.: ill., krt.- ISBN 9789057306785. - prijs € 19,95.

Vrijwel gelijktijdig met *Sailing for the East*, het nieuwe standaardwerk van Günter Schilder en Hans Kok over manuscriptkaarten van de VOC, verscheen van

de hand van Ruud Paesie een detailstudie naar het kaartenmakersbedrijf van de VOC in Zeeland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw.

De vervaardiging van kaarten voor de VOC was in Nederland feitelijk een monopolie van de Amsterdamse VOC-kamer, maar de kamer Zeeland hield zich hier niet aan. De prijzen die Joan Blaeu voor zijn kaarten vroeg, waren voor de zuinige Zeeuwen te hoog. Vanaf de jaren '60 van de zeventiende eeuw betrok de kamer Zeeland daarom kaarten van lokale kaartenmakers, hetgeen oogluikend door de heren Zeventien (het VOC-bestuur) werd toegestaan. Paesie heeft uitgebreid archief- en literatuuronderzoek gedaan. Hij deed een aantal verrassende vondsten; zo ontdekte hij in het VOC-archief in het Nationaal Archief kwitanties van de Zeeuwse kaartenmaker Johan Roggeveen voor de periode tussen 1705 en 1720 en vond hij in het Zeeuws Archief nog onbekende genealogische gegevens over de Zeeuwse kaartenmaker Abraham Anias.

Vorig jaar al publiceerde Paesie in *Caert-Thresoor* een artikel over de productie en omvang van het hydrografisch bedrijf van de VOC waarbij hij het aantal tussen 1602 en 1753 vervaardigde VOC-kaarten op 70.000 schat. Hij neemt hierin stelling tegen de eerdere schatting van 20.000 kaarten van G. Schilder uit de jaren '80. De kern van *Zeeuwse kaarten voor de VOC* is het verhaal over de firma Roggeveen. Lang is gedacht, zoals dat ook nog in *Sailing for the East* is verwoord, dat de equipagemeester Joost van Breen kaartenmaker voor de VOC in Zeeland was. Paesie maakt duidelijk dat dit een verkeerde interpretatie is. Breen was als equipagemeester verantwoordelijk voor de uitrusting van de schepen waaronder ook de aanschaf van kaarten. Hij betrok deze bij Arent (Janssen) Roggeveen (16?-1679). Arent Roggeveen was vanaf 1659 poorter van Middelburg.

Naast de vervaardiging van kaarten voor de VOC (waarvan er overigens geen enkele meer bekend is), publiceerde hij in 1675 het eerste deel van het '*Brandend Veen*', een zeemansgids van de Amerikaanse kusten. Ook is deze Roggeveen bekend van zijn plannen voor een ontdekkingsstocht naar het onbekende Zuidland. Het was zijn jongste zoon Jacob die uiteindelijk in 1721 uitvoer en in 1722 Paaseiland ontdekte. De oudste zoon van Arent Roggeveen, Johan, zette het bedrijf voort. Hij was actief als kaartenmaker en leverancier van instrumenten. Slechts één kaart, nu in de Bibliothèque National in Parijs is van hem bekend.

Een tiental kaarten zijn bewaard gebleven van Abraham Anias (1694-1750). Paesie maakt in zijn boek helder dat Abraham Anias de opvolger was van Johan Roggeveen. De auteur brengt nieuwe gegevens boven water en toont onomstotelijk aan dat Abraham Anias de stiefzoon was van Johan Roggeveen en als derde generatie de kaartenmakerszaak voortzette. Dit was nog niet uit de literatuur bekend. Paesie besteedt extra aandacht aan de door Anias vervaardigde kaarten van de Zeeuwse zeegaten. Eén van deze kaarten, nu in de UB Leiden, laat de plek zien waar twee VOC-schepen '*t Vliegend Hert* en '*d'Anna Catharina* in 1735 verongelukt zijn. Dit boek brengt een onderbelicht onderdeel van de Zeeuwse VOC-geschiedenis tot leven. Een heldere schrijfstijl en veel kleurrijke afbeeldingen maken het voor een breed publiek toegankelijk.

Sjoerd de Meer

De conste van geometria. Vijf eeuwen cartografie in het Land van Woerden / Karel Maartense. - Alphen aan den Rijn: Uitgeverij Canaletto/ Repro-Holland in samenwerking met het Stadsmuseum Woerden, 2011. - 104 p. - ISBN 9789064698576. - Prijs € 17,95.

Woerden plaats. Bij deze tentoonstelling verscheen het boek met dezelfde titel, waarin de kaarten die tentoongesteld

zijn worden afgebeeld en toegelicht. De kaarten in het boek bestrijken een ruime periode. De oudste kaart dateert uit het einde van de vijftiende eeuw, de jongste is uit 1968. Meestal staat de stad Woerden centraal, maar ook op de omliggende gebieden wordt ingegaan. Er is ruime aandacht voor handgetekende kaarten en hiervan worden dan ook enkele pareltjes afgebeeld en besproken. Eén zo'n pareltje betreft een kaart van Jan Pieterszoon Dou uit 1631. Hierop staan 40 kleine molentjes afgebeeld. De kaart behoort bij een plan om deze kleine molentjes te vervangen door twee grote windmolens, die ook op de kaart zijn weergegeven. Tegenwoordig zouden we dat een 'decision support system' noemen. Een ander pareltje betreft het schilderij uit 1600 van het Beleg van de stad Woerden (1575-1576). Geometrisch klopt er weinig van, maar het verhaal van het beleg wordt zeer treffend verteld.

Ik raak de draad een beetje kwijt bij de kaarten die niets met Woerden te maken hebben. De *Descriptio Germaniae Inferioris* (Abraham Ortelius, 1570) is natuurlijk een prachtige kaart, maar valt volledig uit de toon in vergelijking met de rest van de kaarten. Ook in de bijbehorende tekst wordt geen relatie gelegd met Woerden. Uit de toon vallen ook de thematische kaarten, bijvoorbeeld die van overmatige en zware drinkers in Nederland. De kaart van het analfabetisme in Nederland wordt ten onrechte toegeschreven aan Adolphe Quetelet. De kaart is gemaakt door Hartog Somerhausen, gebaseerd op een idee van Quetelet. Dit zijn kanttekeningen bij een verder keurig verzorgde uitgave. De kaarten zijn mooi groot afgebeeld en de bijbehorende teksten worden ondersteund door detailopnames, foto's of prenten. Bij een aantal kaarten is het nodig om de locatie te duiden. In deze gevallen wordt efficiënt gebruik gemaakt van de technieken die we tot onze beschikking hebben, zoals bijvoorbeeld Google Earth. Ronduit geniaal vind ik de afbeeldingen van diverse stadsprofielen op de laatste twee pagina's. We krijgen zo in één oogopslag te zien hoe diverse kartografen naar de stad keken. Dit heb ik zo nog niet eerder gezien.

Een mooi boek of mooie catalogus bij een tentoonstelling, kan ervoor zorgen dat de tentoonstelling blijft voortbestaan, ook na de sluitingsdatum. Bij dit boek is dat uitstekend gelukt.

Elger Heere

Inzendingen voor deze rubriek aan:
Gijs Boink, Nationaal Archief,
Verzameling Kaarten en Tekeningen,
Postbus 90520, 2509 LM Den Haag
E-mail: gijs.boink@nationaalarchief.nl

Varia Cartographica

Voorgenomen besluit tot vernietiging kadasterkaarten

Het kadaster is van plan om hulpkaarten en veldwerken te vervangen door digitale versies en de originelen te vernietigen. Een aantal leden van de Studiekring Historische Cartografie heeft hier bezwaar tegen aangetekend.

Vorgenomen besluit tot vernietiging.

In de Staatscourant van 22 maart publiceerde het kadaster het voornemen tot digitale vervanging van archiefbescheiden van het kadaster. Het gaat om veldwerken, hulpkaarten en lijsten 78a. Digitale vervanging betekent dat het kadaster de originelen wil vervangen door scans en de originelen daarna moet vernietigen.

Hulpkaarten

Dit besluit zou tot gevolg hebben dat de hulpkaarten vernietigd zouden worden. De hulpkaarten hebben een groot historisch belang. De hulpkaartenreeks is de kartografische ruggengraat van het kadaster en geeft als enig en uniek kartografisch document de mogelijkheid tot een complete en ononderbroken reconstructie van de eigendoms- en bebouwingsgeschiedenis vanaf ongeveer 1840. Alle andere kadastrale kaarten geven slechts een momentsituatie.

Voor het uitvoeren van divers historisch onderzoek met gebruikmaking van kadastrale mutatiegeschiedenis zijn genoemde hulpkaarten in reeksvorm onontbeerlijk en niet of zeer moeizaam te vervangen door een digitaal beeld. Tot nu toe was deze bron niet of nauwelijks beschikbaar voor onderzoekers, aangezien de kaarten niet waren overgebracht naar een openbare archiefbewaarplaats. Nu het kadaster deze stukken in de papieren vorm niet meer nodig heeft komt voor onderzoekers eindelijk de mogelijkheid tot raadpleging in reeksvorm in zicht. En juist op dat moment wordt tot vernietiging besloten.

Bezwaar

De Studiekring Historische Cartografie heeft middels een bezwaarschrift bezwaar aangetekend tegen het besluit tot vernietiging van de hulpkaarten en veldwerken.

Het bezwaarschrift is te lezen op:

<http://www.historischecartografie.nl>

Colloquium en tentoonstelling in de Bodleian Library, Oxford: Communicating through cartography during the middle ages and renaissance

Van 23 tot 25 juli vindt in de Bodleian Library een colloquium en tentoonstelling rond het thema *communicatie door kartografie in de Middeleeuwen en Renaissance*. Kaarten hebben in alle culturen een grote aantrekkingskracht. Een reden hiervoor is dat de 'taal van kaarten' universeel verondersteld wordt. Hoe werkt deze universele taal dan, ofwel

hoe communiceren kaarten? Dit Colloquium heeft tot doel om deze belangrijke vragen te onderzoeken. Met het thema van 'het communiceren door kartografie', zal het Colloquium ons begrip en waardering van de middeleeuwse kaarten en de kartografie van de Renaissance bevorderen.

Meer informatie:

<http://www.goughmap.org/colloquium>.

12de Symposium van de International Coronelli Society for the Study of Globes

Van 29 september tot 1 oktober vindt in Jena (Duitsland) het 12de Symposium van de Coronelli Society plaats. Dit jaar zijn de thema's: alle aspecten met betrekking tot het bestuderen van globes, in het bijzonder de geschiedenis van globes, globes in hun historische en social-culturele context, globemakers (met bijzondere aandacht voor Erhard Weigel) en de globes gemaakt door het Geographisches Institut Weimar. Voertalen zijn Engels en Duits. Voor meer informatie:

International Coronelli Society
c/o Jan Mokre
Austrian National Library, Globe Museum, Josefsplatz 1, 1015 Vienna, Austria
Tel: +43 1 53410 298, Fax: +43 1 53410319
E-mail: vincenzo@coronelli.org
URI: <http://www.coronelli.org>.

Promotie George Carhart

Op 16 februari jongstleden is George S. Carhart gepromoveerd op een proefschrift met de titel: *Frederick de Wit and the first 'Concise Reference Atlas': A reexamination of the Amsterdam map, print and art seller's life, work and contribution to the distribution*

of cartographic knowledge during the second half of the 17th and early 18th centuries. De promotie vond plaats aan de Universität Passau, waarbij prof. dr. Thomas Frenz en dr. Peter van der Krogt de promotoren waren. Een handelseditie van het proefschrift is gepland.

Verslag historisch-kartografische studiedag 'Sprong over de Vestingwal'

Op maandag 4 april organiseerde de GIN-werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie bij het Noord-Hollands Archief in Haarlem een studiedag over de kartografie van de uitbreidende stad in de negentiende eeuw, onder de titel 'Sprong over de vestingwal'. De kartering van de stadsuitbreidingen na het slechten van de vestingwerken vormde het onderwerp, en het thema werd gepresenteerd aan de hand van voorbeelden uit Maastricht, Den Haag en Amsterdam, na een uiterst nuttige historisch-geografische inleiding in het thema door Henk Schmal, docent stadsgeografie en planologie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij plaatste de negentiende-eeuwse ontwikkelingen in het kader van modellen van stedelijke geleiding, toonde de invloed van het organisatorisch kader, zoals de bepalingen van de stedelijke overheden inzake het verbod op de buitennering, en de eisen van de stadsverdediging (het houden van een vrij schootsveld). Nieuw was – althans voor mij – hierbij ook de stadspoort als plek waar door de commiezen stedelijke belastingen geheven werden op binnenkomende goederen. Tegen die achtergrond werd vervolgens de invulling van de door het slechten van de vestingwerken vrijkomende zone behandeld. Daar kwamen vooral villawijken, parken, grootschalige openbare gebouwen zoals gevangenissen, musea en scholen, en installaties gericht op de nieuwe verkeersmiddelen zoals stations. Pas in 1870 verviel door de Wet op de Accijnzen de stedelijke belastingheffing op inkomende goederen, hetgeen de 'sprong over de wallen' sterk stimuleerde.

Jos Notermans, bedrijfsarts en forensisch geneeskundige in Maastricht en in zijn vrije tijd gedreven stadshistoricus, paste de algemene tendenzen uit het voorgaande verhaal toe op Maastricht. In 1867, al 7 jaar voor de Vestingwet, viel het Koninklijk Besluit om de vesting Maastricht op te heffen, hetgeen grote mogelijkheden voor uitbreiding bood: het oppervlak van de bewoonde stad was 140 ha, tegen 255 ha voor de vestingwerken! Ondanks onoplosbare geschillen over wie het vrijgekomen terrein toebehoorde, kwam de invulling toch snel op gang, met in het noorden vooral industriële complexen en in het zuiden, ver van de industrie, meer villawijken en op recreatie gerichte toepassingen.

1. Detail uit de Nieuwe kaart van de Wytberoemde Koopstat, door Jan Mol, 1770, met stadsgrens en grondgebruik buiten de wallen.

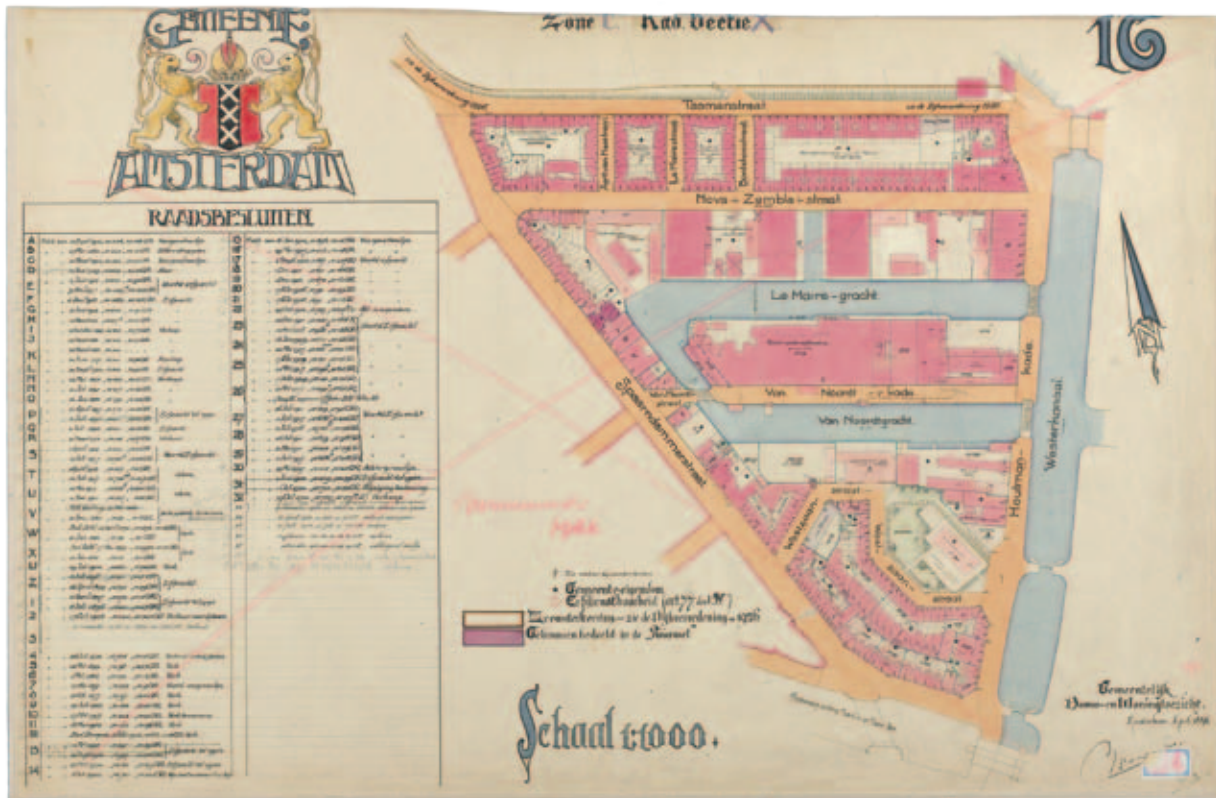

2. Het Schetsmatig plan voor den aanleg van straten (van Maastricht) door F.W. van Gendt, 1872.

Coos Wentholt, voorlichtster bij de gemeente Den Haag, beschreef de 'Sprong over de singel' voor Den Haag. Aan de hand van een serie stadsplattegronden liet ze eerst het samengroeien van de hofbuurt en het dorp Den Haag zien, en daarna de geleidelijke groei en uitbreiding van de combinatie, waarbij wandelkaarten en de uitbreidingsplan-

nen van Berlage en Dudok belangrijke informatie gaven.

Marc Hamelers, de voorzitter van de werkgroep, behandelde de kaartserie voor Bouw- en Woningtoezicht van de stad Amsterdam, die vanaf 1901 onder leiding van Jan Tellegen, de latere burgemeester, werd opgezet om de realisatie

3. Kaartblad Bouw & Woningtoezicht Amsterdam wijk 16.

van de woningwet van 1901 voor de stad te begeleiden. Het was een kaartserie van bouwblokken waarop alle algemene en bijzondere maatregelen en bepalingen werden ingetekend die het kader vormden voor de te realiseren gebouwen. Eigenlijk was het een soort vroeg 20ste-eeuws GIS waarmee het hele proces van planning, onteigening, sloop en nieuwbouw werd begeleid. De basis ervan werd gevormd door kadastrale bladen. Mogelijk vormde de datum een probleem – op maandag zijn er vaak stafbesprekingen – waardoor niet het gebruikelijke grote aantal deelnemers werd gehaald, maar het goed afgeperkte thema, de zeer nuttige geografische inleiding en de invulling van het thema door zowel historici als kartografen maakte er een zeer overzichtelijke bijeenkomst van.

Ferjan Ormeling

London Mapping Festival 2011-2012

Tussen juni 2011 en december 2012 vinden er in Londen diverse kartografische activiteiten plaats onder de noemer London Mapping Festival. Het doel van het festival is de kennis over kaarten en hun gebruik te vergroten. Er vinden diverse activiteiten plaats. Zo is er tot 11 september een tentoonstelling van kaarten door Londenaren, die hun eigen stad op hun eigen manier in kaart brengen (Museum of London). Op 11 en 12 juni vind de London Map Fair 2011 plaats, georganiseerd door de Royal Geographic Society. Meer activiteiten zijn gepland.

De website geeft de actuele stand van zaken:
<http://www.londonmappingfestival.org>.

TER OVERNAME

Gerenommeerd antiquariaat, gespecialiseerd in Oude kaarten en al meer dan veertig jaar gevestigd in één van de mooiste winkelstraten van Nederland is op zoek naar investeerders of serieuze overname kandidaten.

Voor meer informatie mail naar antiquariaat-te-koop@gmail.com of:

Voor meer informatie, stuur Uw reactie in gesloten envelop naar:
 Drukkerij Vis Offset
 Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn

Referentie overname antiquariaat.

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Alai, Cyrus, *General Maps of Persia, 1477-1925*. Leiden [etc.]: Brill, 2005. - 317 blz. - ISBN 9004147594.

Alai, Cyrus, *Special Maps of Persia, 1477-1925*. Leiden [etc.]: Brill, 2010. - 466 blz. - ISBN 9789004184015.

Buve, Raymond, & Martijn Storms, 'Kaarten uit de collectie Bodel Nijenhuis van de Universiteitsbibliotheek Leiden die betrekking hebben op Nederlands Brazilië' = 'Mapas da coleção Bodel Nijenhuis da biblioteca Universitária de Leiden relacionados com o Brasil Neerlandês', in: Marianne Wiesebron (ed.), *Brazilië in de Nederlandse archieven = O Brasil em arquivos neerlandeses (1624-1654)* [Mauritiana vol. 4]. Leiden: Leiden University Press, 2011, blz. 74-87.

Gestel-van het Schip, Paula van, Joop Kaashoek, Jaap Molenaar, Rob Poelijoe, Henk Schipper & Hans van der Zwan, *Maps in books of Russia and Poland published in the Netherlands to 1800*. Houten: HES & De Graaf, 2011. (Utrechtse Historisch-Cartografische Studies 13). - ISBN 9789061944409 - 750 blz.

Hoogendoorn, Harm, *Cordon van Holland: Het beeld van de oude Hollandse waterlinie*. [Woerden]: Stichting Groene Hart, 2010. - 112 blz. ISBN 9789081244162.

Horst, Koert van der (red.), *The Atlas Blaeu-Van der Hem: The history of the Atlas and the making of the facsimile*. Houten: HES & De Graaf, 2011 - ISBN 9789061943006 - 244 blz. - € 318,-. Met bijdragen van Günter Schilder, Roelof van Gelder, Truusje Goedings, Erlend de Groot, Peter van der Krogt, Benjamin Schmidt en Dick Gaasbeek.

Hoving, Jan, en Jan Leendert Lokker, 'De atlassen van de Hoeksche Waard en Goeree-Overflakkee van J.H. Kips uit 1835'. *Caert-Thresoor* 30,2 (2011): 1-8.

Kok, Hans, 'Quo Vadis? Het verschil tussen de windroos en de kompasroos'. *Caert-Thresoor* 30,2 (2011): 20-25.

Krogt, Peter van der, 'Nova Arx Cortracensis en aartshertog Leopold: De opdracht van Blaeus kaart van de Kortrijkse citadel'. *Caert-Thresoor* 30,2 (2011): 17-19.

Maartense, Karel, *De conste van Geometria: Vijf eeuwen cartografie in het Land van Woerden*. Alphen aan den Rijn: Uitgeverij Canaletto/Repro-Holland; Woerden: Stadsmuseum, 2011. - 104 blz. - ISBN 9789064698576. € 17,95. - Uitgave bij gelijknamige tentoonstelling, 12 maart-13 juni 2011.

Meurer, Peter, 'Musinus' wandkaart van Europa, 1560'. *Caert-Thresoor* 30,2 (2011): 9-16.

Oosterholt, Sandra, 'Regionaal Archief Zutphen'. *Caert-Thresoor* 30,2 (2011): 26-27.

Schüler, C.J., *Die Geschichte der Kartographie*. Paris: Ed. Place des Victoires, 2010. - 384 blz. - ISBN 9782809902006. € 49,95. - Teksten in het Engels, Duits en Nederlands.

Teensma, B.N., 'Onherkend want anoniem en zonder jaar. Georg Marcgraf's braziliaanse manuscriptkaarten uit 1643' = 'Encoberto por ser anônimo e não ter data. Os mapas brasileiros manuscritos de Georg Marcgraf, de 1643', Marianne Wiesebron (ed.), *Brazilië in de Nederlandse archieven = O Brasil em arquivos neerlandeses (1624-1654)* [Mauritiana vol. 4]. Leiden: Leiden University Press, 2011, blz. 60-73.

Verkaik, Esther, & Elien Voerman, 'De kartografische collectie Bisdom van Vliet - Le Fèvre de Montigny'. *Geo-Info* 8 (2011), 3, blz. 19-23.

Versfelt, H.J., *Kaarten van Gelderland 1773-1813: Achterboek, Liemers, Arnhem-Nijmegen*. Gieten: s.n., 2011 - € 28,50 - <http://versfelt-topografische-kaarten.nl>.

Werner, Jan, 'Een verloren vogelparadijs in kaart'. *Geografie* 20 (2010), 4, blz. 34-35.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

e-Perimtron 5, 4 (2010)

Moscicka, Albina, and Marek Marzec, 'Old maps as a part of movable heritage accessible from the online map' (blz. 181-193).

Oreni, Daniela, Rafaella Brumana, Marco Scaioni, and Federico Prandi, 'Navigating on the past, as a bird flight, in the territorial scale of historical topographic maps: WMS on the 'Corografie delle Province del Regno Lombardo-Veneto', for accessing cadastral map catalogue' (blz. 194-211).

Zyszkowska, Wiesława, Ewa Szykiewicz, Anna Osowska, and Dariusz Przybytek, 'Georeference and digitalization of the cartographic collections of the University of Wrocław' (blz. 212-225).

Magaš, Damir, Lena Mirošević, and Josip Faricic, 'Cartographic heritage in the Zadar (Croatia) scientific and cultural institutions' (blz. 226-239).

Landek, Ivan, and Ivan Grubic, 'Topographic maps production on Croatian soil - project presentation' (blz. 240-249).

e-Perimtron 6, 1 (2011)

Livieratos, Evangelos, 'Panorama of the Austrian cartographic impact in the late 18th, 19th and early 20th century Greece: A strong example of the international character of Cartographic Heritage' (blz. 1-13).

Pazarli, Maria, Angeliki Tsorlini, and Evangelos Livieratos, 'Vienna, late 18th century...': Birth and importance of two monuments of Greek cartographic heritage, the Rigas Veletinlis' Charta and the Anthimos Gazis' Pinax, from a digital point of view' (blz. 14-28).

Ploutoglou, N., Ch. Boutoura, E. Livieratos, and M. Pazarli, 'Franz von Weiss' maps of SE Europe (1821, 1829) issued in two crucial dates associated with the establishment of the Modern Greek state in early 19th century: A digital comparative approach' (blz. 29-38).

Boutoura, C., N. Ploutoglou, and A. Tsorlini, 'The von Scheda 1:300.000 map tradition as the basis for the official map coverage of Greece and its updating in late 19th century' (blz. 39-45).

Koussoulakou, Alexandra, Angeliki Tsorlini, and Chryssoula Boutoura, 'On the 'Generalkarte' coverage of the northern part of Greece and its interactions with the relevant subsequent Greek map series' (blz. 46-56).

IMCoS Journal 123 (Winter 2010)

Montaner, M. Carme, 'Electric Mountains: Léo Aegerter's maps of the Pyrenees and Catalonia' (blz. 7-12).

Batten, Kit, 'A Rhine Journey: Steel plates for a map of the Rhine' (blz. 15-20).

Lyon, Rod, 'The Story Behind a Map: The territory of Monaco before 1860' (blz. 34-35).

'Taking to the Bottle: Maps of French wine regions' (blz. 38-39).

Ganado, Alfred, 'My Favourite Map: Bartolomeo Genga's manuscript map of Malta, 1558' (blz. 41-43).

The Portolan 80 (Spring 2011)

Barford, Megan, 'From Terra Australis Incognita to Whales and Shipping Routes: Cartographic Representations of the South Pacific, 1760-1860' (blz. 8-25).

Kovarsky, Joel, 'Searching for Early Maps: Use of Online Library Catalogs' (blz. 26-32).

Bailey, Dan, and Lindsay Schroader, 'Visualizing Early Washington DC' (blz. 33-41).

Stein, Mark, 'How the States Got Their Shapes' (blz. 42-48).

Restauratie-Atelier Helmond bv

Restauratie en conservering van papier, leer en perkament

- Boeken, in leer en perkament
- Charters en zegels
- Prenten en tekeningen
- Kaarten en affiches
- Massaconservering
- Inbinden van rapporten en tijdschriften

Ondersteuning bij calamiteiten

- Brand- en waterschade
- Schimmelbestrijding
- Uw rechtstreekse partner voor gammastraling

24 uur bereikbaar op: +31 (0)6 - 53 65 00 07

Tijdens kantooruren: +31 (0)492 - 55 39 90

Uw waardevolle documenten gaan bij ons door vakkundige handen.

Panovenweg 40, 5708 HR Helmond (NL)

Tel. : +31 (0)492 - 55 39 90

Fax : +31 (0)492 - 55 24 42

E-mail: info@restauratie-atelierhelmond.nl

internet: www.restauratie-atelierhelmond.nl

Koop en Verkoop
uw oude landkaarten via
www.swaen.com

Internet veilingen
maart, mei, september en november

www.swaen.com

telefoon +31 (0)634268714

paulus@swaen.com

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

29 november
2 december
2011

Kijkdagen
24-27
november

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Jansweg 39
2011 KM Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893

e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

In- en verkoop: **antiquarische boeken**

prenten

decoratieve grafiek

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken 15-19e eeuw
- Topografie
- Aflassen
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda
Telefoon: 076 560 44 00
Mobiel: 06 532 994 10
E-mail: dieter.d@planet.nl
www.plantijnmaps.com

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten
en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

**Antiquariaat
Dat Narrenschip**

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 315
1012 WJ Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

PICTURA

Voor een compleet traject

Publiceren website webwinkel e-learning **Beheren** dataentry EAD-editing **Hosting**
duurzame digitale opslag database **Digitaliseren** schilderij foto boek kaart
document bouwtekening fiche microfilm film **Fotografie** interieur object 3D-shot

www.pictura-im.nl

Antique Map Fair Netherlands

Antieke Landkaarten & Decoratieve Grafiek
Zeldzame Atlassen & Geografische Boeken

Beleef de 2e editie van deze internationale beurs op locatie
Kasteel De Vanenburg nabij Amersfoort

Exclusief op vrijdag 23 september en zaterdag 24 september 2011

Tijdens de "Antique Map Fair" dagen zal een groot aantal
toonaangevende internationale antiquaren aanwezig zijn

Openingstijden en prijzen:

Vrijdag 23 september 2011 van 14.00 uur tot 20.00 uur

Zaterdag 24 september 2011 van 10.00 uur tot 18.00 uur

De toegang tot de beurs bedraagt € 5,-

Er is voldoende gratis parkeergelegenheid naast het kasteel

www.amf-nl.nl

Antique Map Fair Netherlands
Kasteel De Vanenburg
Vanenburgerallee 13
3882 RH Putten

AMF-NL wordt georganiseerd door Antiquariaat Edward Wells BV en gesponsord door:

